

Ю.
Ю. В. Тромик

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС

Ю. В. Громик

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
для студентів вищих навчальних закладів

Київ
«Центр учбової літератури»
2013

УДК 811.161.2'35(075.8)

ББК 81.411.1-8-923.8

Г 87

Гриф надано

*Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1/11-9796 від 18.06.2012 р.)*

Рецензенти:

В. П. Шульгач, доктор філологічних наук, завідувач відділу ономастики
Інституту української мови НАН України;

Л. В. Бублейник, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри
теорії і практики перекладу Волинського інституту економіки
і менеджменту

Громик Ю. В.

Г 87 Український правопис [текст]: навчальний посібник / Ю. В. Громик. – К.:
Центр учбової літератури, 2013. – 140 с.

ISBN 978-617-673-141-2

Подано основні орфографічні та пунктуаційні правила, зауваження щодо словозміни іменних частин мови та дієслова, а також систему вправ відповідно до розділів навчального курсу “Український правопис”. Послідовно акцентовано увагу на складних орфограмах і пунктограмах. Робота з посібником оптимізує вивчення студентами курсу “Український правопис”, підвищить рівень культури їхнього писемного мовлення.

Для студентів напрямів підготовки “Видавнича справа та редагування” і “Журналістика”, а також усіх, хто бажає вдосконалити свої правописні навички.

УДК 811.161.2'35(075.8)

ББК 81.411.1-8-923.8

ISBN 978-617-673-141-2

© Громик Ю. В., 2013

© Видавництво «Центр учбової літератури», 2013.

Передмова

Розділи, теми та вправи посібника побудовано відповідно до навчальної програми курсу “Український правопис” для студентів напрямів підготовки “Видавнича справа та редагування”, “Журналістика”.

Мета посібника – допомогти студентам оволодіти нормами української літературної мови в її писемній формі, виробити навички грамотного письма. Видання покликане забезпечити осмислення орфограм та пунктограм, формування чуття мови, правописної інтуїції.

Навчальний посібник складається із двох розділів (“Орфографія та словозміна”, “Пунктуація”). Основну увагу зосереджено на орфографічних та пунктуаційних правилах, висвітлено також особливості словозміни іменних частин мови та дієслова.

Орфографічні та пунктуаційні правила спираються на норми, закріплені в «Українському правописі» (2007), у «Довіднику з українського правопису» (1984), в орфографічних словниках, інших довідкових джерелах. У посібнику доповнено, уточнено окремі правила, акцентовано увагу на складних випадках написання слів і словоформ чи вживання розділових знаків, розмежовано й систематизовано обов’язкові й факультативні пунктуаційні правила, запропоновано методичні рекомендації, які покликані допомогти в осмисленні відповідних орфограм та пунктограм.

Виклад теоретичного матеріалу доповнено системою вправ різної складності. Практичні завдання посібника охоплюють усі викладені в ньому правописні правила. Вправи розраховані на те, щоб навчити студентів співвідносити орфографічні та орфоепічні явища, написання слова та його морфемну структуру, синтаксичну структуру речення й інтонацію та пунктуацію, виробити мовне чуття щодо можливого варіативного написання слів і словоформ чи вживання розділових знаків тощо.

Навчальний посібник покликаний оптимізувати самотійну та індивідуальну роботу майбутніх редакторів і журналістів, які не просто

повинні бути еталоном високої культури писемного мовлення, але й мають пропагувати цю культуру.

Видання також буде потрібне всім, хто бажає вдосконалити свої правописні навички.

РОЗДІЛ 1. Орфографія та словозміна

§ 1. Правила написання апострофа та знака м'якшення

1.1. Правила написання апострофа

1. Апостроф пишеться перед *я, ю, є, ї* після губних *б, п, в, м, ф*, якщо перед ними нема іншого приголосного (крім *р*), що належить до кореня: *м'яч, прив'язати, зів'янути*.

УВАГА! Якщо перед губним є інший приголосний (крім *р*), що належить до кореня, то апостроф не пишеться: *цвях, духмяний, дзвякати*.

УВАГА! Апостроф пишеться, якщо перед губним стоїть *р*: *черв'як, серм'яга*, а також тоді, коли приголосний перед губним належить до префікса: *зв'язати, сп'яніти*.

2. Апостроф пишеться після префікса, який закінчується на будь-який приголосний, перед коренем, що починається на *я, ю, є, ї*: *під'язичний, з'ясувати, від'ємний*.

3. Апостроф пишеться на межі частин складного слова, якщо перша частина закінчується на будь-який приголосний, а друга починається на *я, ю, є, ї*: *дит'ясла, двох'ярусний, пів'яблука, супер'яхта*.

УВАГА! Якщо основа *пів-* поєднується із власною назвою, то між частинами складного слова пишеться дефіс: *пів-Єрусалима, пів-Ялти*.

4. Апостроф пишеться після *р* лише за умови, що *р* стоїть у кінці складу: *бур'ян, двовір'я*, але *рясний, буряк*.

5. Апостроф пишеться після *к* у слові *Лук'ян* та похідних: *Лук'янчук, Лук'янович*.

1.2. Правила написання знака м'якшення

1. Знак м'якшення пишеться після *д, т, з, с, ц, л, н* у випадку їх м'якої вимови:

а) у кінці слова: *колись, без вагань, палець*;

б) у кінці складу перед твердим приголосним: *тільки, станьмо, різьба*;

в) перед *о*: *сльоза, тьохкати, льох, дьоготь*.

УВАГА! Знак м'якшення не пишеться після м'якого приголосного (крім л) перед м'яким приголосним: *кінцівка, танцювати, ланцюг*, але пишеться у словах *різьбяр, тьмяний* та в похідних від них.

УВАГА! Якщо знак м'якшення вживається у формі Н. в. іменника, то він зберігається і в Д. в. та М. в.: *по редьці, бо редька*, але *на грядці, бо грядка; у жменьці, бо жменька*, але *в хатинці, бо хатинка*.

2. Знак м'якшення пишеться після м'якого л' перед приголосним: *їдальня, крильце, дальній*, у тому числі:

а) перед суфіксом *-ськ-ий*: *уральський, чорнобильський*;

б) перед шиплячими: *односельчани, пальчик*.

УВАГА! У групі *льч*, яка походить із *льк*, знак м'якшення пишеться: *ляльчин, бо лялька*. У групі *лч*, яка походить із *лк*, знак м'якшення не пишеться: *спілчанський, бо спілка*.

3. Знак м'якшення пишеться після *р* лише перед *о*: *чотирьох, трьома*.

УВАГА! Знак м'якшення не пишеться після *р* перед приголосним або в кінці слова: *чотирма, Харків, без бур*.

4. Знак м'якшення пишеться в суфіксах *-ськ-, -зьк-, -цьк-*: *близький, по-німецьки, військо*.

УВАГА! У словах *різкий, плоский, боязкий, плаский, дерзкий, ковзкий, баский, в'язкий, жаский, порський* та в похідних від них у групах *ск, зк* знак м'якшення не пишеться, бо ці групи тут не утворюють суфіксів *-ськ-, -зьк-, -цьк-*.

5. Знак м'якшення пишеться в пестливих суфіксах типу *-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*: *тоненький, головонька*.

6. Знак м'якшення не пишеться в іменникових суфіксах *-алн-о, -илн-о*: *держално, ціпильно*.

7. Знак м'якшення не пишеться після приголосного (крім л) перед суфіксом *-ськ-ий*: *прип'ятський, уманський*, але *генеральський, уральський*.

8. Знак м'якшення не пишеться після приголосного (крім л) перед шиплячим: *тонший, меншати, промінчик, безбатченко*, але *односельчани, стільчик*.

УВАГА! У групі *ньч* знак м'якшення пишеться, якщо вона походить із *ньк*: *доньчин, бо донька; няньчин, няньчити, бо нянька; бриньчати, бо бренькіт; дзеленьчати, бо дзеленькіт*.

УВАГА! У групі *лч* знак м'якшення не пишеться, якщо вона походить із *лк*: *спілчанський, бо спілка*.

9. Знак м'якшення не пишеться у складних числівниках *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот*, а також після першої основи у складних числівниках *п'ятнадцять, шістнадцять, дев'ятнадцять*.

Тренувальні вправи

1. У поданих словах на місці крапок, де це необхідно, поставте апостроф.

Об..ява, пів..яблука, мавп..ячий, зв..язок, торф..яний, підв..язати, тьм..яний, св..ято, Мін..юст, пів..їжака, рум..яний, без..ядерний, зм..якшити, голуб..ята, розм..яклий, духм..яніти, возз..єднання, пред..явник, сер..йозний, міжбрів..я, Св..ятослав, гар..ячий, подвір..я, моркв..яний, розв..ючений, об..якоритися, дерев..яччя, п..ятка, передз..їздівський, під..яремний, пів..Японії, розв..язок, зв..ялений, верф..ю, напівм..який, напів..ясний, перед..ювілейний.

2. З'ясуйте, чому слова в поданих парах пишуться по-різному.

Відв'язати – відсвяткувати, роз'яснити – роззявити, зв'язківець – святий, торф'янистий – духмянний, підв'ялити – присвята, під'їхати – підйом, порядок – бур'ян.

3. Прокоментуйте орфограми.

Різдваний, без'якірний, арф'яр, знічев'я, підв'ялений, священик, роз'єднаний, обв'язаний, уп'ятьох, риб'ячий, черв'як, узгір'я, розм'якнути, серм'яга, різьбяр, потьмянілий, цвях, під'юджувати, зап'ястя, з'юрмитися, напів'ява, дзвякнути, з'ясувати.

4. У поданих словах на місці крапок, де потрібно, поставте знак м'якшення.

Змен..шення, близ..кість, ковал..с..кий, генерал..с..кий, велетен..с..кий, вір..те, хар..ківс..кий, дівчин..ці, нян..чити, маршал..с..кий, дев'ят..сот, пал..чик, брен..кіт, брин..чати, шіст..надцять, нян..чин, Хар..ківський, різ..кий, освітян..с..кий, камін..чик, безбат..ченко, чотир..ма, чотир..ох, дон..чин, опікун..ство, вихован..ці, чотир..мастами, лан..цюжок, сміл..чак, матін..чин, тюр..ма, кін..чик, дзелен..кіт, дзелен..чати, тон..ший, мен..шість, іспан..с..кий, мізин..чик, різ..ба, промін..чик.

5. Від поданих власних назв утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-ий*. Прокоментуйте написане.

Ніжин, Урал, Прип'ять, Ірпінь, Тула, Березань, Чорнобиль, Ятрань, Оскол, Забайкалля, Відень, Ворзель, Бершадь, Німан, Казань, Хорол, Поділля, Вишнопіль, Сокаль, Мелітополь, Доброміль, Яполоть, Штунь, Суходоли, Роздол, Невель, Корсунь, Ізмаїл, Коростень, Путивль, Умань, Нобель, Малин.

6. Запишіть у родовому відмінку множини. Прокоментуйте орфограми.

Площа, століття, сторіччя, знаряддя, земля, крамниця, буря, обличчя, прізвище, роздоріжжя, гиря, піддашшя.

7. У ліву колонку виберіть іменники, які в давальному (місцевому) відмінку однини мають знак м'якшення, у праву – без м'якого знака.

У скрин..ці, жмен..ці, на оболон..ці, на ялин..ці, на сторін..ці, на пис..мі, львів'ян..ці, цілител..ці, дон..ці, на сон..ці, в землян..ці, парижан..ці, на гол..ці, на сопіл..ці, в колис..ці, по ред..ці, на гряд..ці, дівчин..ці, по замаз..ці, на вишен..ці, в мис..ці, у спіл..ці.

§ 2. Правопис слів іншомовного походження

2.1. Апостроф та знак м'якшення у словах іншомовного походження

1. У словах іншомовного походження апостроф пишеться перед *я, ю, є, і* після *б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р*: *прем'єра, миш'як, вар'єте, Іх'ямас.*

УВАГА! Апостроф не пишеться перед *я, ю*, коли вони пом'якшують попередній приголосний перед звуками *а, у*, зокрема у словах *бюлетень, бюджет, бюст, бюро, бюрократ, бювар, бювет, бюкси, вестибюль, гравюра, мюзикл, мюзик-хол, мюслі, комюніке, пюпітр, пюре, фюзеляж, фюрер, манікюр, кювет, кюре, гюур, рюкзак*, а також *Гюго, Мюнхен, Мюллер* і деяких інших.

2. Апостроф пишеться після префікса, який закінчується на приголосний, перед коренем, що починається на *я, ю, є*, зокрема у словах *ад'ютант, ад'юнкт, ін'єкція, ін'єктувати, кон'юнктура, кон'юктивіт, диз'юнкція, пан'європейський, транс'європейський*.

3. Знак м'якшення у словах іншомовного походження пишеться після *д, т, з, с, л, н* перед *я, ю, є, ї, йо*: *конферансьє, вольєр, мільярд, каньйон*.

УВАГА! Знак м'якшення не пишеться перед *я, ю*, коли вони пом'якшують попередній приголосний перед звуками *а, у*: *тюбик, тюльпан, нюанс, ілюзія, мадяр*.

4. Відповідно до вимови знак м'якшення у словах іншомовного походження пишеться після м'якого *л'* перед приголосним та в кінці слова: *альбатрос, фільм, магістраль*.

2.2. Літери *и, і, ї* у словах іншомовного походження

1. У словах іншомовного походження літера *ї* пишеться після голосного: *мозаїка, наївний, прозаїк, альтруїст*, так само *Заїр, Каїр, Енеїда*.

2. Літера *и* в загальних назвах іншомовного походження пишеться після *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* перед приголосним (крім *й*): *дилер, консалтинг, чипси, римейк, фристайл, кастинг*.

УВАГА! У ряді слів, що давно засвоєні українською мовою, у словах, запозичених зі східних мов, а також у словах церковного вжитку літера *и* пишеться *й* після інших приголосних: *кипарис, вимпел, лиман, мирт, химера, кинждал, кисет, єпископ, митрополит, дякон*.

3. В іншомовних прізвищах літера *и* пишеться тільки після *ж, ч, ш, щ, ц* перед приголосним (крім *й*): *Шиллер, Цицерон*.

УВАГА! Власні імена, що стали загальними назвами, пишуться за правилами правопису загальних назв: *дизель*, хоча прізвище його винахідника – *Дізель*.

4. В іншомовних географічних назвах літера *и* пишеться:

а) в кінцевих сегментах *-ика, -ида*: *Балтика, Корсика, Флорида*;

б) після *ж, ч, ш, щ, ц* та *р* перед приголосним (крім *й*): *Алжир, Чикаго, Щецин, Гринвіч*;

в) у ряді географічних назв, що давно засвоєні українською мовою, також після *д, т, з, с* перед приголосним (крім *й*): *Братислава, Сицилія, Тибет, Единбург*.

5. Літера *і* пишеться в усіх інших випадках: *вібрація, білборд, допінг, інспірація, Лісабон, Севілья, Дідро, Грімм*.

УВАГА! Завжди пишемо *і* в загальних та власних назвах:

а) після префікса *dez-*: *дезінтеграція, дезінформація*;

б) після будь-якого приголосного перед голосним та *й*: *ажіотаж, матеріал, тріумф, аварійний, Чіатура, Шіофок*;

в) після будь-якого приголосного в кінці невідмінюваних слів: *парі, журі, попури, колібри, харакірі, таксі, мерсі, івасі, візаві, жалюзі, конфеті, асорті, Сочі, Калахарі, Замбезі, Капрі*.

УВАГА! З літерою *і*, а не *и*, пишуться складні слова з першою основою *боді-*: *бодібілдинг, бодібілдер, бодігард*, а також слово *діджей*.

2.3. Подвоєння приголосних у словах іншомовного походження

1. У загальних назвах іншомовного походження приголосні звичайно не подвоюються: *ралі, шосе, шасі, траса, конфеті, інтермецо, лібрето, бароко, бравісимо*. Подвоєння зберігається лише в окремих словах: *тонна, ванна, манна, панна, мадонна, нетто, брутто, вілла, мулла* та в кількох інших.

УВАГА! Подвоєння в загальних назвах зберігається при збігу приголосних на межі префікса й кореня, зокрема у словах *імміграція, іммобілізація, інновація, ірраціональний, ірреальний, контрреволюція, сюрреалізм*.

2. У географічних назвах, іменах та прізвищах подвоєння приголосних зберігається: *Філіппіни, Андорра, Марокко, Голландія, Калькутта, Ніцца, Ясси, Джонні, Бетті, Мюллер, Шиллер, Ватт.*

УВАГА! Подвоєні приголосні зберігаються і в усіх похідних словах: *марокканець, філіппінський, філіппінець, голландський, голландець, але ват,* хоча прізвище фізика – *Ватт.*

Тренувальні вправи

1. Поставте на місці крапок, де потрібно, апостроф чи знак м'якшення.

Компан..йон, н..юс-мейкер, бутон..єрка, дистриб..ютор, міл..ярд, кар..єрист, б..юджет, суб..єкт, ател..є, комп..ютер, інтерв..ю, грав..юра, бракон..єр, медал..йон, конференс..є, б..юлетень, миш..як, прем..єра, порт..єра, ал..янс, сер..йозний, деб..ют, бар..єр, ар..єргард, вол..єр, п..єдестал, кан..йон, дос..є, рел..єф, ад..ютантський, ін..єкційний, б..юро, міл..йон, вар..єте, к..ювет, ком..юніке, кур..йоз, вестиб..юль, манік..юр, краков..як.

2. У поданих власних назвах іншомовного походження на місці крапок поставте апостроф чи знак м'якшення.

Севіл..я, Х..юстон, Рейк..явік, В..єтнам, Л..єж, Роман..я, Скоп..є, Монтеск..є, Женев..єва, Ов..єдо, Пхен..ян, С..єрра-Леоне, Н..ю-Мексико, Руж..є, Рив..єра, П..ємонт, Н..яса, Джок..ярта, В..єнт..ян, Амудар..я, Шен..ян, Іх..ямас, П..яченца, Барб..є, Кордил..єри, Рен..є, Н..ютон, Мол..єр, Жус..є, Гот..є, Реюн..йон, Лонгв..ю, Лауваз..є, Орок..єта, Он..йон, Щел..ябож.

3. Прокоментуйте орфограми, пов'язані з написанням літер *и, і, ї* у словах іншомовного походження. За словником з'ясуйте значення невідомих слів.

Кікбоксинг, кілер, раціон, мокасини, саміт, сендвіч, демпінг, дефініція, джихад, джойстик, хіпі, джіу-джитсу, бістро, блицкриг, тинейджер, чизбургер, клесидра, диск-жокей, наблік рилейшнз, месидж, скінхед, дилер, імпичмент, істеблїшмент, копірайт, спічрайтер, картридж, пентіум, армрестлінг, дайвінг, боді-арт, інсинуація, інсерт, інспірація, пацієнт.

4. Подані російською мовою слова запишіть по-українськи. Прокоментуйте написання *и, і, ї* в загальних назвах іншомовного походження.

Авария, аварийный, ассорти, ассортимент, пари, паритет, приоритет, такси, таксист, радио, радист, жюри, дезинтеграция, нотариус, дискредитация, аукцион, руина, триумф, дискета, жалюзи, фальсификация, манускрипт, аксиома, ажиотаж, дисплей, инвентаризация, консилиум, нигилизм, радиус, диета, интуиция, визит, ситуація, мозаїка, динаміка.

5. У поданих географічних назвах на місці крапок напишіть літери *и* або *і*. Прокоментуйте орфограми.

Лейпц..г, Флор..да, Мадр..д, В..рдж..н..я, Ед..нбург, Ч..л., Сард..н..я, Т..бет, Корс..ка, Щец..н, Ч..каго, Г..малаї, Калахар.., С..р..я, Баст..л..я, Брат..слава, Алж..р, Кр..т, Балт..ка, Мавр..тан..я, Ч..атура, Цюр..х, Сканд..нав..я, Ват..кан, С..ц..л..я, Корд..льєр.., Гр..нв..ч, Ц..ндао, Ш..офок.

6. У поданих прізвищах на місці крапок напишіть літери *и* або *і*. Прокоментуйте орфограми.

К..пл..нг, Д..дро, Ц..церон, Ш..ллер, Ф..лд..нг, С..нклер, Ов..д..й, Л..нкольн, Лесс..нг, Г..зо, Горац..й, Ганн..бал, В..ардо, Осс..ан, Гр..мм, Д..зель, Росс..н., Анр.., Вандр..сс, Дарв..н.

7. Подані російською мовою слова запишіть по-українськи, прокоментуйте наявність-відсутність подвоєння приголосних. За словником з'ясуйте значення невідомих слів.

Лобби, корупція, нетто, апарат, параллель, асоціація, брутто, ванна, саммит, імміграція, колледж, конфетти, шасси, бюллетень, асимметрия, трасса, шоссе, тонна, вилла, сума, апеляція, масив, асистент, апарат, идилія, коректироваться, інтелігент, Канберра, Таллінн, Марокко, Лессинг, Дюссельдорф.

§ 3. Зміни приголосних при їхньому збігу

3.1. Зміни приголосних перед суфіксами -ськ-ий, -ств-о

При творенні слів за допомогою суфіксів *-ськ-ий*, *-ств-о* відбуваються такі зміни приголосних на межі твірної основи та суфікса:

а) *г, ж, з + -ськ-ий, -ств-о > -зьк-ий, -зтв-о: убогий – убозтво, Прага – празький, Збараж – збаразький, Сиракузи – сиракузький;*

б) *к, ч, ц + -ськ-ий, -ств-о > -цьк-ий, -цтв-о: парубок – парубоцтво, ткач – ткацтво, молодець – молодецький, Кременчук – кременчуцький, Дрогобич – дрогобицький, Суец – суецький;*

в) *х, ш, с + -ськ-ий, -ств-о > -ськ-ий, -ств-о: птах – птаство, латиш – латиський, Калуш – калуський, Лепетиха – лепетиський.*

УВАГА! Подвоєння приголосних у кінці твірної основи в похідних від іншомовних географічних назв зберігається: *Ніцца – ніцький, Ясси – Яський.* У похідних від українських географічних назв подвоєння приголосних нема: *Запоріжжя – запорізький, Полісся – поліський, Поділля – подільський.*

УВАГА! Перед суфіксами *-ськ-ий, -ств-о* зберігаються кінцеві приголосні твірних основ у таких випадках: *герцог – герцогський, герцогство, казах – казахський, баски – баскський, тюрки – тюркський, Саки – сакський, Мекка – меккський, Цюрих – цюрихський, Дамаск – дамаскський, Нью-Йорк – нью-йоркський.*

3.2. Зміни груп приголосних *ск (ськ), зк (зьк), цьк, зд, ст*

1. При творенні іменників із суфіксом *-ин-а*, прикметників із суфіксом *-ан-ий*, дієслів із суфіксом *-а-ти*, а також прізвищ із суфіксами *-енк-о, -ук*, відбуваються зміни в таких групах приголосних:

а) *ск (ськ) > ш:* *віск – вощина, воцаний; піски – піщина, піщаний; черкаський – Черкащина; вереск – верещати; Васько – Ващук, Ващенко; Онисько – Онищук, Онищенко.*

УВАГА! При творенні присвійних прикметників від жіночих імен із групою *ск (ськ)* *с* на письмі зберігається, а *к* переходить у *ч*: *Ганнуська – Ганнусьчин, Параска – Парасчин;*

б) *зк (зьк) > жч:* *збаразький – Збаражчина; брязк – бряжчати; близький – ближчати; Кузько – Кужченко;*

в) *цьк > чч:* *вояцький – вояччина; кріпацький – кріпаччина; гадяцький – Гадяччина; але: галицький – Галичина.*

2. При творенні дієслів із суфіксом *-а-ти* відбуваються зміни у групах приголосних *ст > щ* та *зд > ждж*: *оснастити – оснащати, об'їзд – об'їжджати*.

3.3. Зміни приголосних у формах вищого ступеня порівняння прикметників

У формах вищого ступеня порівняння прикметників (прислівників) відбуваються такі зміни на межі кореня та суфікса:

а) *г, ж, з + -ш-ий > жч-ий*: *важкий – важчий, тяжкий – тяжчий, близький – ближчий, низький – нижчий, вузький – вузчий, дужий – дужчий, дорогий – дорожчий, але легкий – легший, довгий – довший*.

УВАГА! Буквосполучення *жч* зберігається й у похідних словах: *ближчати, дорожчати, подорожчання*;

б) *с + -ш-ий > щ-ий*: *високий – вищий, товстий – товщий, красивий – кращий*;

УВАГА! Буква *щ* зберігається й у похідних словах: *вищати, підвищення, потовщення, покращення*.

3.4. Групи приголосних *чн, шн*

1. Приголосні *к, ц* перед суфіксом *-н-* змінюються в *ч*: *безпека – безпечний, рука – ручний, місяць – місячний, пшениця – пшеничний, серце – сердечний*.

УВАГА! Група *шн* пишеться тільки у словах *рушник, рушниця, соняшник, торішний, мірошник, дворушник, сердешний* 'бідолашний'.

2. Приголосний *ч* у кінці твірної основи зберігається: *поміч – помічний, ніч – нічний*.

3.5. Спрощення у групах приголосних

Якщо при творенні або відмінюванні слів виникає важкий для вимови збіг приголосних, то, як правило, один із них випадає. Однак на письмі ця зміна позначається не завжди.

1. У групах *ж(д)н, з(д)н, с(т)л, с(т)н* і на письмі, і у вимові випадають *д* і *т*: *тиждень – тижня, перстень – персня, проїзд – проїзний, щастя – щасливий, честь – чесний*.

УВАГА! Букву *т* на письмі (і звук *т* у вимові) у групах *стл, стн* зберігають у таких випадках:

а) у словах *кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний, хворостняк*;

б) у прикметниках, утворених від іншомовних іменників, основи яких закінчуються на *ст*: *контрастний, баластний*.

2. У групах приголосних *з(к)н, с(к)н* *к* випадає лише при творенні дієслів із суфіксом *-ну-ти*: *брязк – брязнути, плюск – плюснути, вереск – вереснути*, але *риск – рискнути, виск – вискнути, писк – пискнути і писнути*.

УВАГА! У словах інших частин мови буква *к* у групах *зкн, скн* зберігається: *випускний, тоскно, скніти, скнара*.

3. У групі *с(л)н* випадає *л*: *масло – масний, ремесло – ремісник*.

4. Спрощення груп приголосних відбувається також у словах *чернець – ченця* (Р. в. одн.), *ченці* (Н. в. мн.); *сердець* (Р. в. мн.) – *серце*; *скатерть – скатерка*.

5. На письмі зберігається *т* у таких випадках:

а) у групах приголосних *стськ, нтськ, нтств* в іменниках та прикметниках, утворених від іншомовних слів на *-ст, -нт*: *парламентський, туристський, дилетантство, агентство* та ін., хоч у вимові відбувається спрощення: *[туріс' :кий], [агєнство]*;

б) у групах приголосних *сти, стч*: *невістка – невістці – невістчин, артистка – артистці, пустка – в пустці, хустка – у хустці*, хоч у вимові відбувається спрощення: *[не^ув'іс'ц'і], [не^ув'ішчи^єн]*;

в) у складних числівниках *шістнадцять, шістдесят, шістсот*, хоч у вимові спрощення відбувається: *[ш'іс:ót]*.

3.6. Подовження та подвоєння приголосних

1. Подовжуватися можуть приголосні *д, т, з, с, ц, л, н, ж, ч, ш*, коли вони стоять після голосного перед літерами *я, ю, є, і*.

1.1. Іменники I відміни, які мають подовжений приголосний у Н. в. одн., зберігають його в усіх відмінках (крім Р. в. мн. з закінченням *-ей* чи нульовим): *суддя, судді, суддю, суддею, суддів* та ін. (пор. також похідні *суддівський, суддівство*); *рілля, ріллі, ріллю, ріллею* та ін.; *стаття, статті, статтю, статтею* та ін., але *статей*; *породілля, породіллі, породіллю, породіллею* та ін., але *породілей* і *породіль*.

1.2. Іменники серед. р. II відміни мають подовжений приголосний у позиції між голосними і зберігають його в усіх відмінках (крім Р. в. мн. з нульовим закінченням): *життя, життю, життям* та ін. (пор. у похідних: *життєвий, життєвість*, але *житейський*); *знаряддя, знаряддю, знаряддям* та ін.; *піддашися, піддашню, на піддашші* та ін.

УВАГА! Якщо в Р. в. мн. такі іменники мають нульове закінчення, то подовження відсутнє: *без знарядь, до піддаш, протягом сторіч*. За наявності закінчення *-ів* подовжені приголосні зберігаються: *почуттів, життів, відкриттів, покриттів* (хоч і *відкрить, покрить*).

УВАГА! Якщо м'який приголосний стоїть не між двома голосними, то подовження відсутнє: *зап'ястя, передмістя, причастя, обійстя, тертя*.

1.3. Іменники III відміни в О. в. одн. мають подовжені приголосні, якщо їх основи в Н. в. одн. закінчуються одиничним м'яким або шиплячим приголосним: *мить – миттю, загибель – загибеллю, розкіш – розкішию*. Якщо в Н. в. одн. основи таких іменників закінчуються двома приголосними, то подовження відсутнє: *шерсть – шерстю, жовч – жовчю*. Відсутнє подовження і в тих іменниках, основи яких у Н. в. одн. закінчуються на губний приголосний або на *р*, – такі словоформи пишуться з апострофом: *кров – кров'ю, верф – верф'ю, матір – матір'ю*.

1.4. Подовжені приголосні виступають також в особових формах дієслова *лити* та похідних від нього – *ллю, ллєш, виллю, виллєш* і т. ін., у прислівниках

зрання, навмання, спросоння, попідвіконню, попідтинню, а також у словах лляний, овва, бовван, ссати й у похідних бовваніти, ссавець та ін.

2. Подвоєння приголосних виникає на межі значущих частин слова (префікса й кореня, кореня й суфікса, двох суфіксів, на межі основ складного слова), коли попередня частина слова закінчується тим же звуком, яким починається наступна: *оббігти, роззброїти, піввідра, винний, чавунний, військкомат, юннат, страйкком, розрісся* та ін.

2.1. Подвоєне *nn* пишеться у прикметниках із наголошеними суфіксами -*ánn-ий, -énn-ий*: *здоровéнний, числénний, свящénний, благословéнний, огнénний, старáнний, мерзénний, спасénний*.

УВАГА! Відсутнє подвоєння в наголошених суфіксах у словах *шалéний, скажéний, навіжéний, жадáний, довгождáний*, але наявне в ненаголошеному суфіксі у слові *божéственний*.

Ненаголошені прикметникові суфікси -*ан-ий, -ен-ий* подовженого приголосного не знають: *порєфóрмений, б́уквений, казáрмений*.

2.2. Прикметники з наголошеними суфіксами -*ánn-ий, -énn-ий* зі значенням неможливості виконання дії (*незчислénний, незд́йсн́ений, несказáнний*) треба відрізнати від подібних за звучанням дієприкметників із ненаголошеними суфіксами -*ан-ий, -ен-ий*, пор. прикметник *незд́йсн́ений* (який не може здійснитися) і дієприкметник *незд́йснений* (який ще не здійснився). У дієприкметниках *n* ніколи не подвоюється: *незд́йснений, варений, печений, написаний*.

2.3. Нема подвоєння *n* у прикметникових суфіксах -*ин-ий, -ін-ий, -ян-ий*: *бджолиний, солов'їний, дерев'яний, конопляний, пио́няний*.

Тренувальні вправи

1. Від поданих географічних назв утворіть відносні прикметники за допомогою суфікса -*ськ(ий)*. Прокоментуйте зміни приголосних на межі твірної основи та суфікса.

Кагарлик, Бучач, Кам'януха, Сиваш, Немовичі, Единбург, Глеваха, Бурлук, Рига, Ладога, Волга, Норвегія, Чикаго, Владивосток, Хмільник, Волноваха,

Білокоровичі, Острог, Народичі, Бахмач, Париж, Заліщики, Гамбург, Люксембург, Лейпциг, Воронеж, Прага, Кобеляки.

2. Від поданих географічних назв утворіть відносні прикметники, а від них – іменники-назви територій із суфіксом *-ин-а*. Прокоментуйте орфограми.

Овруч, Калуш, Кременець, Кременчук, Народичі, Прилуки, Дрогобич, Чернівці, Донецьк, Бердянськ.

3. Утворіть дієслова з суфіксом *-а-ти*. Прокоментуйте їх написання.

Писк, вереск, блиск, брязк, високий, проїзд, тріск, простити.

4. Від поданих слів утворіть прикметники. Прокоментуйте наявність чи відсутність спрощення у групах приголосних.

Проїзд, доблесть, млість, зап'ястя, захист, швидкість, запуск, гігант, парламент, тиждень, заздрість, честь, центрист, цілість, якість, пестити, совість, контраст, область, баласт, очистити, випуск, жалість, форпост, кількість, перехрестя, масло.

5. Від поданих іменників утворіть дієслова за допомогою суфікса *-ну(ти)*. Прокоментуйте наявність-відсутність спрощення у групах приголосних.

Тиск, вереск, брязк, шелест, блиск, тріск, ризик, писк.

6. Подані іменники запишіть в орудному відмінку однини. Прокоментуйте наявність чи відсутність подовження приголосних.

Загибель, галузь, мати, сіль, кров, радість, жовч, верф, вість, височінь, міцність, тінь, подорож, суміш, дотепність, шерсть, смерть, міць, гниль, розкіш, зустріч, фальш, пригорі.

7. Запишіть у родовому відмінку множини. Прокоментуйте наявність чи відсутність подовження приголосних.

Засідання, життя, обличчя, бажання, почуття, піддашися, відкриття, вагання, весілля, роздоріжжя, століття, угіддя.

8. Перепишіть. На місці крапок вставте одну чи дві літери *н*.

Стара..о, поора..ий, блаже..ий, загублен..ий, свяще..ий, зробле..ий, довгожда..ий, сказа..ий, неочікува..ий, виверше..ий, обладна..ий, напруже..ий, загубле..ий, вихова..ий, жада..ий, баж..ий, скаже..ий, закінче..ий,

запрограмова..ий, огне..ий, пече..ий, створе..ий, сформульова..ий, скопійова..ий, враже..ий, дарова..ий, знаме..ий, тума..ий.

9. Перепишіть. На місці крапок вставте, де потрібно, пропущені літери, визначте наголос. З'ясуйте різницю у значенні слів, які звучать подібно.

Нездійснен..і плани – не здійснен..і вчасно плани; незлічен..і кошти – не злічен..і ніким кошти; неоцінен..а пропозиція – не оцінен..а владою пропозиція; незбагнен..ий успіх – ніким не збагнен..ий успіх; невпізнан..ий край – не впізнан..ий мною край; незрівнян..а перспектива – не зрівнян..а ніким поверхня; непримирен..і стосунки – не примирен..і досі сторони.

§ 4. Правопис префіксів. Милозвучність мовлення

4.1. Правопис префіксів

1. Префікс *з-* перед глухими *к, п, т, ф, х* змінюється на *с-*: *сказати, спитати, стулити, сформувати, схитрувати*. У всіх інших префіксах (*роз-, без-, через-, між-, над-, під-, від-, об-, понад-*) кінцевий дзвінкий приголосний перед глухими зберігається: *розпитати, безсистемний, відкриття, обтрусити* тощо.

2. Префікс *пре-* вживаний:

а) в якісних прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки: *премудрий, прегарний, препогано*, а також у похідних словах: *премудрість*;

б) у словах старослов'янського походження *преосвященний, преподобний, престол*;

в) у словах *презирливий, презирство*.

3. Префікс *при-* вживаний:

а) в дієсловах, що означають наближення, приєднання, частковість дії, результат дії тощо, а також у похідних словах: *прибігти, прибудувати, прибудова, приивидити, прийти, прибуття, приивидшення*;

б) в іменниках та прикметниках, утворених від поєднання іменників із прийменником *при*: *пригірок, прибережний, прикордонний*.

4. Префікс *pri-* вживаний тільки у словах *прізвисько, прізвище, прірва*.

4.2. Засоби милозвучності (евфонії) мовлення

1. Українська мова прагне уникати складних для вимови сполучень кількох голосних або приголосних звуків.

Існує ціла система евфонічних засобів, що забезпечують правильну звукову організацію усного й писемного мовлення:

а) варіанти префіксів та прийменників *у – в – ув (уві, вві); з – із – зі (зо); від – віді; над – наді (надо); під – піді (нідо)* та ін.;

б) варіанти сполучників *і – й, щоб – щоби*;

в) чергування звуків *у – в; і – й* у коренях слів;

г) варіанти часток *би – б; же – ж, ще – іще, лише – лиш*;

г) варіанти дієслівного постфікса *-ся – -сь* тощо.

2. Прийменники *у, в*, сполучники *і, й*, початкові букви слів *у, в* та *і, й* чергуються в ряді позицій:

а) закономірним є вживання *у, і* між приголосними, а *в, й* між голосними: *рябіє в очах, прийшов у вівторок, новий учитель, день і ніч, озеро й острів* та ін.;

б) після голосного перед одиничним приголосним перевага надається *в, й*: *пішли в поле, онуки й діти* та ін.;

УВАГА! Після голосного перед *в, ф*, перед сполученнями типу “будь-який приголосний + губний”, “глухий + будь-який приголосний” та перед сполученнями двох глухих завжди вживається *у*, а не *в*: *пішла у відпустку, написала у творі, була у Львові, місце у словнику, прийшли у свою хату* та ін.

УВАГА! Після голосного перед *й, я, ю, є, ї*, перед сполученнями “глухий + будь-який приголосний” та перед сполученнями двох глухих завжди вживається *і*, а не *й*: *мені і йому, тепло і світло, болі і тривоги*;

в) після приголосного перед голосним вживається *в*, а не *у*: *жив в Одесі, запитав в Ольги* та ін.;

г) на початку речення перед приголосним перевагу надають у, перед голосним – в: *Удень було вже тепло, сонячно. В осінні вечори приходила нудьга;*

г) на початку речення і, як правило, не чергується з й: *І от ми виїхали на галявину.*

3. Крім поширеного чергування у – в, в українській мові зрідка вживаються варіанти ув, уві, вві, щоправда, лише в художньому та розмовному мовленні: *глянув ув очі, бачив уві сні, бачила вві сні.*

4. Чергування у – в не відбувається в таких випадках:

а) у власних назвах: *Власенко, Удовенко;*

б) у словах, що вживані тільки з у чи тільки з в: *умова, узгодити, взаємини, влада;*

в) у випадках, коли зміна в – у зумовлює зміну значення слова: *вдача* ‘характер’ – *удача* ‘успіх’, *вклад* ‘грошова сума, внесена на збереження’ – *уклад* ‘звичний порядок у родині, в державі та ін.’

5. Чергування і – й не відбувається в таких випадках:

а) після паузи, що на письмі позначена розділовим знаком: *Щось таке бачить око, і серце жде чогось;*

б) при зіставленні та протиставленні: *друзі і вороги, земля і люди, людина і космос;*

в) у заголовках.

6. Прийменники з, із, зі, зо вживаються з такими тенденціями:

а) варіантові з надають перевагу між голосними, перед чи після голосного: *верталися з озера, зняла з дерева, пішов з Ольгою;*

б) між приголосними вживається варіант із: *разом із сином;*

в) після голосного в кінці попереднього слова перед с, ш або перед сполученням приголосних на початку наступного слова пишуть із: *поїхала із сестрою, зустріч із твоїм чоловіком;*

г) *зі* вживається перед сполученням приголосних на початку слова, якщо першим у такому сполученні стоїть свистячий або шиплячий: *сказав зі злості, іду зі школи, звів зі світу*, а також у випадку *зі мною*.

УВАГА! Причинові та просторові відношення передаються частіше за допомогою прийменника *зі* (*зі злості, зі сміху, зі сну, зі столу, зі сходу*); означальні відношення передаються в основному варіантом *із* (*завдання (які?) із стилістики*);

г) варіант *зо* використовують у конструкціях на означення приблизної кількості: *днів зо три, разів зо два*.

Тренувальні вправи

1. Перепишіть слова, добираючи з дужок потрібну літеру.

Пр(и,е)азов'я, пр(и,е)чал, пр(и,е)паркуватися, пр(и,е)ярок, пр(и,е)зирливо, пр(и,е)браний, пр(и,е)завзятий, пр(и,е)хований, (з,с)фальсифіковано, пр(и,е)чеп, пр(и,е)скочити, пр(и,е)свята, пр(и,е)ступити, пр(и,е)гір'я, пр(и,е)товкти, (з,с)балансований, (з,с)хильність, пр(и,і)звисько, пр(и,е)глухий, пр(и,е)глушити, пр(и,е)года, (з,с)проможний, пр(и,е)скіпливий, пр(и,е)чепливий, пр(и,е)сумирний, (з,с)ходження, пр(и,е)тихий, пр(и,е)тихлий, пр(и,е)свячений, пр(и,е)дорожній, (з,с)шивання, (з,с)планований, (з,с)кидання, (з,с)чищення, (з,с)фальшивити, (з,с)тухати, (з,с)тиснення, (з,с)кріпити, пр(и,і)звище, пр(и,е)стосування.

2. Від поданих слів утворіть похідні з префіксами *при-*, *пре-*, *прі-*. Поясніть значення префіксів та їх написання.

Міський, дивний, вокзальний, лягти, берегти, ховати, мудрість, вчити, хворіти, далеко, широкий, бігти, думати, казати, міряти, чудовий, солодкий, солодити, ступити, завзятий, сікти, голубити.

3. На місці крапок вставте літери *з* або *с*.

Ро..пис, бе..платно, вро..сип, ..кат, ..цементувати, ро..чин, ..формувати, ..тискач, ..чепити, ро..кис, ..прожогу, ..над, бе..крилість, ..казано, ..сох, ро..сунув, ..чавити, ..хов, ро..сіл, ..шити, не..проста, ро..тин,.

4. Від поданих слів утворіть нові префіксами *з-*, *с-*, *зі-*, *зо-*.

Псувати, робити, цідити, жарити, мліти, гнути, їсти, шити, садити, скочити, чіпляти, косити, щулитися, рвати, палити, ставити, чесати, кріпити, творити, тягти.

5. Відредагуйте подані словосполучення, усуваючи випадки порушення милозвучності мовлення.

Розмір й характер внесків, з скороченим робочим днем, здати у експлуатацію, з врахуванням змін й доповнень, майно у оренді, отримав у одному примірникові, згідно з статтею, в зв'язку з смертю, права і обов'язки, зобов'язуюся узгоджувати, отримав вмотивовану відмову, стосунки між банком й вкладником, внесок в справу, збитки із операцій, кількість й якість, далось взнаки, оренда приміщення і обладнання, визначилися в кожному конкретному випадку, за погодженням з завідувачем, зробила би учора, він ж одержав переказ.

§ 5. Правопис складних іменників та прикметників

5.1. Правопис складних іменників

1. Разом пишуться:

а) складні іменники, частини яких поєднані єднальними голосними *о* та *е*: *пароплав, рукопис, лісостеп, самозахист, сталевар, бурелом, життєпис, трудодень* та ін., але *людино-день*;

б) складні іменники, утворені поєднанням дієслова у формі наказового способу та залежного від нього іменника: *горицвіт, пройдисвіт, перекотиполе, зірвиголова* та ін.;

в) складні іменники, утворені поєднанням кількісного числівника та іменника: *чотирикутник, шестиденка, сторіччя, двотижневик* та ін.

УВАГА! Якщо числівник означає число двозначне, тризначне та ін., то він звичайно пишеться цифрами і приєднується до другої основи за допомогою дефіса: *125-річчя* та ін.;

г) складні іменники з першою частиною *пів-*, *напів-*: *півгодини, півночі, напівімла, півапельсина, пів'ящика*.

УВАГА! Основа *пів-* із власними назвами пишеться через дефіс: *пів-Америку, пів-Європи, пів-Києва* та ін.;

г) складноскорочені іменники: *військкомат* (< *військовий комісаріат*), *профспілка* (< *професійна спілка*), *спецкор* (< *спеціальний кореспондент*), *нацбанк* (< *національний банк*), *мін'юст* (< *міністерство юстиції*), *міносвіти* (< *міністерство освіти*) та ін.;

д) складні іменники з першою частиною іншомовного походження *псевдо-, екстра-, супер-, квазі-, макро-, мікро-, мілі-, електро-, термо-, теле-, радіо-, моно-, стерео-, фоно-, фото-, кіно-, авто-, мото-, вело-, авіа-, гідро-, гео-, метео-:* *авіарейс, електроплита, псевдопатріот, мікроелемент, метеоситуація, радіопередача, гідроізоляція, кінопоказ* та ін.

2. Через дефіс пишуться:

а) складні іменники, утворені поєднанням двох іменників без допомоги єднальних голосних: *купівля-продаж, блок-схема, лікар-еколог, прем'єр-міністр, генерал-губернатор, член-кореспондент*;

УВАГА! За цим же правилом через дефіс пишуться складні іменники *Свят-вечір* (< *свято + вечір*), *прес-служба* (< *преса + служба*), *яхт-клуб* (< *яхта + клуб*), *чар-зілля* (< *чари + зілля*), *розрив-трава* (< *розрив + трава*), *козир-дівка* (< *козир + дівка*), *жар-птиця* (< *жар + птиця*), *стоп-кран* (< *стоп + кран*) та под., які помилково можуть сприйматися як складноскорочені слова;

б) поєднання близьких за значенням слів, що передають єдине поняття: *батько-мати, хліб-сіль, щастя-доля* та ін.;

в) складні назви рослин типу *мати-й-мачуха, брат-і-сестра*;

г) складні іменники з першою частиною іншомовного походження *віце-, екс-, максі-, міді-, міні-:* *екс-чемпіон, віце-президент, міні-комп'ютер, максі-спідниця* та ін.;

г) іншомовні назви проміжних сторін світу: *норд-ост, норд-вест, зюйд-вест* та ін.

УВАГА! Дефіс пишеться після першої частини складного іменника, якщо наступне складне слово має таку саму другу частину: *теле- і радіопередачі, тепло- і гідроізоляція* та ін.

5.2. Правопис складних прикметників

1. Разом пишуться:

а) складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться разом: *лісостеповий* (< *лісостеп*), *водопровідний* (< *водопровід*), *теплообмінний* (< *теплообмін*) та ін.;

б) складні прикметники, утворені від сполучення іменника та залежного від нього прикметника: *сільськогосподарський* (< *сільське господарство*), *народнопоетичний* (< *народна поезія*), *західноєвропейський* (< *Західна Європа*), *східнослов'янський* (< *східні слов'яни*), *північноукраїнський* (< *північна Україна*), *мовностилістичний* (< *мовний стиль*) та ін.;

в) складні прикметники, утворені від сполучення дієслова та залежного від нього іменника: *волелюбний* (< *любити волю*), *деревобробний* (< *обробляти дерево*), *водоочисний* (< *очищати воду*), *вагонобудівний* (< *будувати вагони*) та ін.;

г) складні прикметники з першою числівниковою частиною: *чотирирічний, дводенний, семимісячний* та ін.

УВАГА! Якщо числівник означає число двозначне, тризначне та ін., то він звичайно пишеться цифрами і приєднується до другої основи за допомогою дефіса: *18-поверховий* та ін.;

г) складні прикметники з першою прислівниковою частиною: *важкохворий, висококалорійний, далекоглядний, загальнонауковий, свіжозрубаний, вищеазначений* та ін.

УВАГА! Прислівники, утворені від більшості відносних прикметників, як правило, зберігають на собі логічний наголос і з наступним прикметником пишуться окремо: *суспільно корисний, суспільно необхідний, суспільно небезпечний, соціально активний, соціально небезпечний, соціально*

незахищений, діаметрально протилежний, прямо протилежний, прямо пропорційний, послідовно миролюбний, науково аргументований та ін.

2. Через дефіс пишуться:

а) складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: *віце-президентський (< віце-президент), екс-чемпіонський (< екс-чемпіон)* та ін.;

б) складні прикметники, утворені від двох прикметників, які позначають не підпорядковані одне одному поняття (між базовими прикметниками можна вставити сполучник *і*): *навчально-виховний (< навчальний і виховний), науково-технічний (< науковий і технічний), постачально-збутовий (< постачальний і збутовий), мовно-літературний (< мовний і літературний), матеріально-технічний (< матеріальний і технічний), білорусько-український (< білоруський і український)* та ін., але *глухонімиий (< глухий і німиий), хитромудрий (< хитрий і мудрий), зловорожий (< злий і ворожий).*

УВАГА! Варто запам'ятати узвичаєні написання через дефіс *всесвітньо-історичний, державно-монополістичний, народно-визвольний, масово-політичний, партійно-політичний, науково-дослідний, науково-фантастичний, суспільно-історичний, суспільно-економічний, соціально-економічний, соціально-психологічний, соціально-побутовий, контрольно-вимірвальний;*

в) складні прикметники, перша частина яких закінчується на *-ико, -іко*: *історико-культурний, політико-економічний* та ін.;

г) складні прикметники з першою частиною *військово-, воєнно-*: *воєнно-стратегічний, військово-морський, військово-спортивний* та ін., але *військовозобов'язаний, військовополонений;*

г) складні прикметники, що називають поєднання чи відтінки кольорів, смаків: *жовто-зелений, чорно-білий, темно-синій, ясно-золотистий, терпкувато-солодкий, гіркувато-кислий* та ін., але *жовтогарячий, червоногарячий;*

д) назви проміжних сторін світу: *південно-західний, північно-східний* та ін.

Тренувальні вправи

1. Подані іменники запишіть відповідно до правописних правил. Прокоментуйте написання.

Ціно (утворення), дощо (мір), аеро (флот), пів (захисник), плато (спроможність), держ (контроль), капітало (вкладення), виробник (експортер), агент (посередник), натур (оплата), пів (України), напів (фабрикат), екс (міністр), віце (прем'єр), купівля (продаж), аванс (завдаток), дво (владдя), зірви (голова), пів (ящика), прем'єр (міністр), пів (години), пів (апельсина), інженер (механік), нафто (сховище), світло (фільтр), хліб (сіть), прес (аташе), напів (злидар), бори (вітер), Держ (постач).

Магазин (салон), блок (схема), метео (станція), яхт (клуб), фото (елемент), середньо (віччя), Свят (вечір), перекопи (поле), корабле (будування), товаро (обіг), мото (спорт), влас (кор), дит (ясла), світло (тінь), буд (загін), пів (Луцька), шести (денка), блок (система), водо (очистка), псевдо (патріот), атомо (хід), гучно (мовець), радіо (коментатор), буркун (зілля), спец (фонди), само (вчитель), прес (конференція), шлако (блок), пів (дюжини), прод (податок), дизель (мотор), косто (прав), держ (закупівлі), фото (генічність), авто (фургон).

2. Подані прикметники запишіть за правописними правилами. Прокоментуйте написане.

Нафто (очисний), напів (м'який), продуктово (промисловий), контрольно (ревізійний), три (сторонній), північно (німецький), внутрішньо (галузевий), вагоно (будівний), першо (рядний), зовнішньо (торговельний), світло (чубий), східно (європейський), близько (східний), густо (заселений), матеріально (технічний), навчально (виховний), державно (монополістичний), постачально (збутовий), адміністративно (територіальний), добро (зичливий).

Західно (український), машино (будівний), темно (зелений), білорусько (український), воле (любний), політико (економічний), акціонерно (комерційний), напів (забутий), мало (знайомий), машинно (тракторний), м'ясо (молочний), шістдесяти (річний), м'ясо (заготівельний), планово (економічний), вище

(згаданий), історико (культурний), воєнно (стратегічний), двох (ярусний), масово (політичний), сліпучо (білий), право (бережний).

3. Від поданих словосполучень утворіть складні прикметники, прокоментуйте їх написання.

Мала рентабельність, виробничий і технологічний, кредитний і розрахунковий, взаємна вигода, різати метал, сто двадцять сім кілометрів, легко розчиняти, короткий час, висока кваліфікація, очистити нафту, військовий і юридичний, північна Німеччина, гострий дефіцит, Західна Європа, відомий на весь світ, північний захід, південна Україна, заготівля льону.

§ 6. Написання складних і складених власних назв

6.1. Велика літера у складних і складених власних назвах

1. В офіційних назвах держав та автономних республік усі слова пишуться з великої літери: *Республіка Польща, Арабська Республіка Єгипет, Королівство Бельгія, Князівство Монако, Автономна Республіка Крим* та ін.

УВАГА! У назвах давніх держав родові найменування типу *імперія, князівство* та ін. пишуться з малої літери: *Велике князівство Литовське, Східна Римська імперія* та ін.

2. Усі слова пишуться з великої літери також у назвах офіційних союзів держав: *Європейський Союз, Європейське Економічне Співтовариство, Співдружність Незалежних Держав, Британська Співдружність* та ін.

УВАГА! У назвах груп держав за територіальною ознакою родові найменування типу *країни, держави* пишуться з малої літери: *Балканські країни, країни Балтії, держави Закавказзя* та ін.

3. У назвах міжнародних і закордонних державних, галузевих, громадських та інших установ і організацій лише перше слово пишеться з великої літери: *Європейський банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Народна палата Республіки Індії, Американська федерація праці, Верховний суд США* та ін.

УВАГА! З великої літери усі слова пишуться лише в назвах таких найвищих міжнародних установ та організацій: *Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки ООН, Всесвітня Рада Миру, але Міжнародний комітет Червоного Хреста.*

4. У назвах державних установ та організацій України лише перше слово пишеться з великої літери: *Національний банк України, Національна академія наук України, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національна гвардія України, Верховний суд України та ін.*

УВАГА! Усі слова з великої літери пишуться лише в назвах трьох найвищих державних установ України: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України.*

5. У назвах партійних, громадських, профспілкових установ та організацій України лише перше слово пишеться з великої літери: *Українська республіканська партія, Федерація незалежних профспілок України та ін.*

6. У назвах органів місцевого самоврядування та установ місцевого значення лише перше слово пишеться з великої літери: *Волинська обласна державна адміністрація, Ужгородська міська рада, Волинський обласний відділ охорони здоров'я та ін.*

7. У назвах підприємств, виробничих об'єднань, навчальних і наукових закладів, закладів культури та ін. лише перше слово пишеться з великої літери: *Луцьке підприємство електротранс-порту, Чернігівська облспоживспілка, Українська академія друкарства, Тернопільська обласна клінічна лікарня, Софійський собор та ін.*

УВАГА! Якщо прикметник, утворений від географічної назви, лише вказує на місце розташування об'єкта, то він пишеться з малої літери: *кримські пляжі, київські парки, луцькі школи, одеський ринок та ін.*

8. Назви частин, відділів, відділень, секторів та інших підрозділів установ, організацій пишуться з малої літери: *історичний факультет Ужгородського національного університету, кафедра теорії та практики перекладу Волинського інституту економіки і менеджменту та ін.*

9. У назвах найвищих державних посад України та найвищих міжнародних посад перше слово пишеться з великої літери: *Президент України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, Генеральний секретар ООН* та ін. За вимогами дипломатичного протоколу з великої літери пишуться назви найвищих державних посад інших країн: *Президент Сполучених Штатів Америки, Прем'єр-міністр Польщі* та ін. Назви інших посад пишуться з малої літери: *міністр освіти і науки України, міністрів фінансів Польщі, президент Національної академії наук України, ректор Чернівецького національного університету* та ін. З малої літери пишуться назви титулів, чинів: *імператор, князь, герцог, барон, король, принц* та ін.

10. З малої літери пишуться назви учених та почесних звань, наукових ступенів: *кандидат фізико-математичних наук, професор кафедри української мови, народний артист України, заслужений діяч мистецтв України* та ін.

11. У назвах конгресів, конференцій, а також найважливіших державних та міжнародних документів перше слово пишеться з великої літери: *Міжнародний конгрес українців, Декларація прав людини, Акт проголошення незалежності України* та ін.

12. Перше слово з великої літери пишеться також у назвах орденів, державних відзнак та ін.: *орден Вітчизняної війни, орден Дружби народів, Державна премія України ім. Т. Шевченка* та ін.

13. У складених назвах історичних подій, епох, воєн, революцій, повстань, а також державних свят перше слово пишеться з великої літери: *Друга світова війна, Полтавська битва, епоха Відродження, Міжнародний жіночий день, День знань, Новий рік, 9 Травня, але День Незалежності України, Свято Перемоги.*

УВАГА! Назви історичних подій, епох, геологічних періодів, які стали загальними, пишуться з малої літери: *хрестові походи, неоліт, доба феодалізму, трипільська культура* та ін.

14. Усі слова у складених географічних і топографічних власних назвах, крім родових понять типу *затока, мис, хребет, острів, вулиця* та ін., пишуться

з великої літери: *острів Нова Гвінея, заповідник Біловезька Пуща, мис Доброї Надії, Північний Льодовитий океан, вулиця Кривий Вал, проспект Академіка Кравчука* та ін.

15. Назви сторін світу (*захід, південь, північ, схід, західний, північний* та ін.) звичайно пишуться з малої літери. Але якщо під цими назвами розуміють краї, країни, народи, тоді вони пишуться з великої літери: *Далекий Схід, Західна Україна, Східне Полісся, народи Півночі, країни Сходу, курорти Півдня* та ін.

16. Усі слова у складених астрономічних назвах, крім родових понять типу *зірка, сузір'я, туманність, комета* та ін., пишуться з великої літери: *сузір'я Велика Ведмедиця, галактика Молочний Шлях* та ін.

17. З великої літери пишуться також назви релігійних понять: *Святий Дух, Матір Божя, Син Божий, Святе Письмо* та ін.

6.2. Написання складних і складених власних назв

разом, окремо, через дефіс

1. Окремо пишуться:

а) географічні назви, що складаються із прикметника та іменника: *Кривий Ріг, Красний Лиман, Мала Любаша* та ін.;

б) географічні назви, що складаються з іменника та порядкового числівника: *Городище Перше, Залісся Друге, Перше Садове* та ін.

2. Разом пишуться:

а) географічні назви, утворені зі сполучення прикметника та іменника за допомогою єднального голосного *о*: *Сіверськодонецьк, Суходоли, Білопілля, Краснопереконськ, Старокостянтинів* та ін.;

б) географічні назви, утворені зі сполучення двох іменників за допомогою єднального голосного *о*: *Верболози, Страхолісся, Индокитай* та ін., але *Австро-Угорщина*;

в) географічні назви, утворені зі сполучення числівника та іменника за допомогою єднального голосного: *Дворіччя, П'ятихатки, Трипілля, Першотравенськ* та ін.;

г) географічні назви з першою дієслівною частиною у формі наказового способу: *Гуляйполе, Печиводи, Копайгород* та ін.;

г) географічні назви з другою частиною *-город, -град, -піль, -поль, -бург, -ленд, -нілс, -таун, -шир, -штадт*: *Волгоград, Новгород, Севастополь, Ольгоніль, Кемберленд, Бранденбург* та ін.

3. Через дефіс пишуться:

а) географічні назви, що складаються з двох іменників без єднального голосного: *Пуца-Водиця, Баня-Лука* та ін.;

б) географічні назви, що складаються з іменника та дальшого прикметника: *Кам'янець-Подільський, Рава-Руська, Камінь-Каширський* та ін.;

в) географічні назви, що становлять поєднання двох імен або імені та прізвища з використанням сполучного голосного *о*: *Івано-Франківськ, Михайло-Коцюбинське, Дмитро-Варварівка* та ін., але *Петропавлівка, Петропавловськ*;

г) географічні назви з першими складовими частинами *спас-, усть-, вест-, іст-, нью-, сан-, Санкт-, Санкт-, -санта-, сен-, сент-*: *Усть-Каменогорськ, Нью-Йорк, Сан-Сальвадор, Санкт-Яго, Санкт-Петербург* та ін.;

г) географічні назви, що складаються з двох повнозначних іншомовних слів: *Буенос-Айрес, Улан-Уде, Іссик-Куль, Аддис-Абеба* та ін.;

д) географічні назви з другою частиною *-ривер, -сіті, -сквер, -стріт*: *Атлантик-Сіті* та ін.;

е) географічні назви, що складаються з іменників, поєднаних українськими чи іншомовними прийменниками, сполучниками, частками або артиклями: *Ростов-на-Дону, Новосілки-на-Дніпрі, Франкфурт-на-Майні, Ріо-де-Жанейро*.

Тренувальні вправи

1. Запишіть з великої чи малої літери. Прокоментуйте написання.

(А,а)дміністрація (П,п)резидента України, (Г,г)олова (П,п)равління (Н,н)аціонального (Б,б)анку України, (А,а)нтимонопольний (К,к)омітет України, (П,п)резидент (Р,р)еспубліки Білорусь, (Н,н)ародний (А,а)ртист України, (З,з)аступник (Г,г)олови (В,в)ерховної (Р,р)ади України, (Г,г)енеральна

(А,а)самблея (О,о)рганізації (О,о)б'єднаних (Н,н)ацій, (В,в)есвітня (Ф,ф)едерація (Н,н)аукових (П,п)рацівників, (Л,л)ауреат (Д,д)ержавної (П,п)ремії України ім. Т. Шевченка, (Н,н)ововолинський (В,в)угільний (Б,б)асейн, (С,с)узір'я (Г,г)ончі (П,п)си, (Г,г)олова (К,к)онституційного (С,с)уду України, (К,к)раїни (С,с)ередньої Азії, (О,о)строви (К,к)оролеви Шарлотти, (Ш,ш)тат (З,з)ахідна (В,в)ірджинія, (Ц,ц)ентральний (Б,б)отанічний (С,с)ад, (С,с)кандинавський (П,п)івострів, (Л,л)ьвівський (З,з)алізничний (В,в)окзал, (Л,л)ьвівські (Х,х)рами, (П,п)оштова (П,п)лоща, (К,к)иївська (М,м)іська (Р,р)ада, (К,к)иївські (В,в)вулиці, (О,о)сманська (І,і)мперія, (К,к)итайська (Н,н)ародна (Р,р)еспубліка, (З,з)акавказькі (Р,р)еспубліки, (Г,г)оловне (П,п)асажирське (У,у)правління (М,м)іністерства (Т,т)ранспорту України, (В,в)улиця (К,к)иївська в Луцьку, (П,п)ланово-(Е,е)кономічний (В,в)ідділ (К,к)иївської (М,м)іськадміністрації, (В,в)есвітня (Ф,ф)едерація (Д,д)емократичної (М,м)олоді, (П,п)артія (Д,д)емократичного (В,в)ідродження України, (Д,д)ень (К,к)осмонавтики, (П,п)аризька (К,к)омуна, (Р,р)ектор (К,к)иївського (І,і)нженерно-будівельного (І,і)нституту.

(В,в)ищий (А,а)рбітражний (С,с)уд України, (К,к)иївська (Т,т)орговельно- (П,п)ромислова (П,п)алата, (Г,г)енеральна (П,п)рокуратура України, (Д,д)ержавний (М,м)итний (К,к)омітет України, (А,а)рабський (Ф,ф)онд (Е,е)кономічного і (С,с)оціального (Р,р)озвитку, (Ц,ц)ентральний (Д,д)ержавний (А,а)рхів (В,в)ищих (О,о)рганів (В,в)лади, (Г,г)оловне (А,а)рхівне (У,у)правління при (К,к)абінеті (М,м)іністрів України, (Д,д)ень (П,п)рацівника (Т,т)оргівлі, (Є,є)вропейська (А,а)соціація (В,в)ільної (Т,т)оргівлі, (З,з)аслужений (Д,д)іяч (М,м)истецтв України, (П,п)резидент (Н,н)аціональної (А,а)кадемії (Н,н)аук України, (З,з)бройні (С,с)или України, (П,п)алата (М,м)ір і (В,в)имірних (П,п)риладів, (Н,н)аціональна (Г,г)вардія України, (В,в)иконавчий (К,к)омітет (Л,л)уцької (М,м)іської (Р,р)ади, (В,в)олинські науковці, (К,к)онгрес (Д,д)емократичних (С,с)ил України, (З,з)аслужений (П,п)рацівник (К,к)ультури України, (П,п)арк (К,к)ультури і (В,в)ідпочинку ім. М. Рильського, (П,п)івнічна (Б,б)уковина, (Н,н)аціональний (П,п)едагогічний (У,у)ніверситет

ім. М. Драгоманова, (С,с)тарший (Н,н)ауковий (С,с)півробітник (І,і)нституту (М,м)овознавства НАН України, (Д,д)ержавна (П,п)ублічна (Б,б)ібліотека (Н,н)аціональної (А,а)кадемії (Н,н)аук України.

2. Перепишіть, розкриваючи дужки.

Сузір'я (В,в)елика (В,в)едмедиця, вулиця (К,к)ривий (В,в)ал, острів (С,с)вятої (О,о)лени, мис (Д,д)оброї (Н,н)адії, галактика (Ч,ч)умацький (Ш,ш)лях, зоряна система (В,в)елика (М,м)агеланова (Х,х)мара, затока (С,с)вятого (Л,л)аврентія, проспект (А,а)кадеміка (Б,б)улаховського, набережна (Л,л)ей-тенанта (Ш,ш)мідта, проспект (П,п)резидента (Г,г)рушевського, заповідник (Б,б)іловезька (П,п)уца, (М,м)айдан (Н,н)езалежності, вулиця (Я,я)рославів (В,в)ал.

3. Подані географічні назви запишіть відповідно до правил правопису. Прокоментуйте написання.

Великий (устюг), Старо (косянтинів), Білгород (дністровський), Мирогоща (друга), Біла (церква), Печи (хвости), Могилів (подільський), Михайло (коцюбинське), Дорого (буж), Верхній (тагіл), Кисло (водськ), Кам'яно (гірка), Новоград (волинський), Воля (ковельська), Стара (гута), Рава (руська), Нові (шепелічі), Ново (сибірськ), Семи (палатинськ), Великі (дмитровічі), Чисто (водне), Івано (франківськ), Зелена (гура), Сомкова (долина), Сухо (луччя), Старі (шахти), Берізки (бершадські), Стара (гута), Кейп (таун), Верни (городок), Сорока (дуби), Семи (палатинськ), Сент (луїс), Олійникова (слобода), Верхньо (уральськ), П'яти (гори), Санто (домінго).

§ 7. Передача російських власних назв українською мовою

7.1. Передача українською мовою російської літери е

1. Російська літера *е* на початку слова та після голосного передається українською літерою *є*: *Єгоров, Єфимов, Буєраков, Гуляєв, Достоевський* та ін.

2. У корені після приголосного російська літера *е* звичайно передається українською літерою *е*: *Первоуральськ, Державін, Петров, Александров, Лермонтов* та ін.

УВАГА! У корені після приголосного на місці російського *e* пишеться *є* лише тоді, коли російська власна назва має українські спільнокореневі слова з *i* відповідно до російського *e*: *Светлов* (бо *світлий*), *Столетов* (бо *літо*), *Наседкін* (бо *сідати*), *Хлебников* (бо *хліб*), *Рєпін* (бо *ріпа*), *Орехово-Зуєво* (бо *горіх*), *Белорєцьк* (бо *білий, ріка*) та ін.

3. Відповідно до російських суфіксів *-ев, -єєв* після приголосних (крім *ж, ч, ш, щ, р, ц*) вживано українські суфікси *-єв, -єєв*: *Медведеєв, Алексєєв, Гордєєв* та ін. У випадку роздільної вимови перед суфіксами *-єв, -єєв* пишеться апостроф (після *р* та губних *б, п, в, м, в*) або знак м'якшення (після *д, т, з, с, л, н*): *Григор'єв, Аляб'єв, Євгенєєв, Афанасьєєв* та ін.

УВАГА! Після *ж, ч, ш, щ, ц* та *р* пишуться суфікси *-ев, -єєв*: *Писарєв, Андрєєв, Плащєєв, Бєстужєєв, Муромцєєв* та ін.

7.2. Передача українською мовою російської літери *и*

1. Російська літера *и* передається українською літерою *и* в таких випадках:

а) після *ж, ч, ш, щ, ц*: *Чита, Тушино, Щипачов, Чичиков, Гуцин, Гаршин, Цецилін* та ін.;

б) у суфіксах *-ик-, -ич-, -иц-, -ищ-*: *Новиков-Прибой, Куликов, Голицин, Гнєдич, Радищєєв* та ін.;

в) у префіксі *при-*: *Прикумськ, Привалов, Примаков, Пришвін*;

г) якщо російська власна назва має українські спільнокореневі слова з *и* відповідно до російського *и*: *Кисловодськ* (бо *кислий*), *Зимовники* (бо *зима*), *Глинка* (бо *глина*), *Одинцов* (бо *один*), *Виноградов* (бо *виноград*), *Данилов* (бо *Данило*) та ін.

УВАГА! Указане правило не поширюється на російські прізвища *Нікітін, Ніколаєв, Філіппов*.

2. Після голосного та при роздільній вимові після приголосного (тобто після апострофа чи знака м'якшення) російська літера *и* передається українською літерою *ї*: *Льїнка, Троїцьк, Воїнов, Троїцин, Мар'їн, Льїн* та ін.

3. В інших випадках російська літера *и* передається українською *і*: *Коліно, Білібіно, Ігнатов, Мічурін, Багіров, Пушкін* та ін.

7.3. Передача українською мовою російської літери *ё*

Російська літера *ё* передається:

а) через *о* під наголосом після *ч, щ*: *Сичовка, Грачов, Лихачов, Горбачов* та ін.;

б) через *йо* на початку слова, після голосного, а також після губних *б, п, в, м, ф* у випадку роздільної вимови: *Йолкін, Бугайов, Воробйов, Соловійов* та ін.;

в) через *ьо* після приголосних, коли нема роздільної вимови: *Найдьонов, Алфьоров, Верьовкін, Корольов, Семьоркін* та ін.

УВАГА! Якщо російська власна назва має українське спільнокореневе слово з *е* відповідно до російського *ё*, то в такому випадку російська літера *ё* передається через *е*: *Орел, Березки, Артемов, Семенов, Федоров* та ін.

7.4. Апостроф та знак м'якшення в російських власних назвах

1. Апостроф пишеться після *б, п, в, м, ф, г, к, х, р* перед *я, ю, є, і*: *Нев'янськ, Юр'свець, Аляб'єв, Григор'єв, В'яльцев, Луб'янцев, Лук'янов, Прокоф'єв, Мар'їн* та ін.

УВАГА! У випадку збігу корневих приголосних апостроф не пишеться: *Звягінцев, Свєтлов, Звєрев* та ін.

2. Знак м'якшення пишеться після м'яких приголосних *д, т, з, с, ц, л, н* перед *я, ю, є, і*, а також перед приголосним *і* в кінці слова: *Третьяков, Дьяконов, Ульянов, Ананьєв, Вольнов, Соболь*.

Тренувальні вправи

1. Подані російські прізвища запишіть українською мовою. Прокоментуйте написання.

Пешковский, Мещанинов, Пугачёв, Резник, Немчинов, Серов, Аркадьев, Твердохлебов, Новосёлов, Андреев, Одинцов, Роцин, Дёрнов, Троицкий, Вяземский, Зимовин, Молдованцев, Тёркин, Токарев, Рогачёв, Соловьёв, Николаев, Лермонтов, Белинский, Щипачёв, Лучин, Тёлкин, Бердяев, Евдокимов,

Артёмов, Дьяконов, Третьяков, Сидоров, Леонтьев, Шишов, Георгиев, Литвинов, Столетов, Окаёмов, Кондратьев, Савельев.

Слепцов, Наседкин, Арефьев, Белик, Алфёров, Румянцев, Филиппов, Григорьев, Тимофеев, Берёзов, Алексеев, Тургенев, Бестужев, Плещеев, Репин, Семёнов, Бедный, Чистяков, Тихомиров, Лихачёв, Чичиков, Алябьев, Огарёв, Водопьянов, Прокофьев, Куницин, Водопьянов, Кузнецов, Афанасьев, Мацеев, Местечкин, Зверев, Воинов, Давидов, Денежкин, Виноградов, Новиков, Голицин, Беликов, Радищев.

§ 8. Правопис прислівників та часток

8.1. Правопис прислівників

8.1.1. Правопис прислівників, утворених від прикметників

1. Прислівники, утворені від якісних прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е*, зберігають особливості написання цих прикметників: *туманний – туманно, шалений – шалено, нижчий – нижче, вищий – вище* та ін.

2. Прислівники, утворені злиттям прийменника з короткою формою прикметника в різних відмінках, пишуться разом: *згарячу, здалеку (з + Р. в.), сповна, сп'яну (с + Р. в.), завидна, замолоду (за + Р. в.), віддавна (від + Р. в.), дочиста, допізна (до + Р. в.), насухо, нарізно (на + З. в.), помалу, потиху (по + М. в.)* та ін.

Увага! Окремо пишуться прислівники *в основному, в цілому, в середньому*.

3. Прислівники з префіксом *по-* та суфіксами *-ому, -и* пишуться через дефіс: *по-українськи, по-родинному, по-вовчи*.

Увага! Це ж правило стосується прислівників, утворених таким же шляхом від займенників: *по-твоєму, по-інішому*.

8.1.2. Правопис прислівників, утворених від іменників

1. Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який уже не вживається, завжди пишуться разом: *влітку* (нема слова *літко*), *взимку* (нема слова *зимка*), *доценту* (нема слова *цент*), *згодом* (нема слова *год*), пор. також:

знічев'я, навпростець, нанівець, навколішках, навшпиньки, спересердя, спросоння, упереміш, ущерть, попідвіконню, безперестанку, впам'ятку та ін.

2. Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який і тепер вживається, також, як правило, пишуться разом: *вбік, ввечері, вволю, вголос, вгорі, вгору, вдень, внизу, вночі, восени, впень, вперед, вплач, впоперек, впору, враз, всередині, вслід, доверху, довіку, догори, додому, докупи, дотла, зоачі, зарання, збоку, зверху, згори, ззаду, зразу, зсередини, набік, наверх, наверху, навесні, навік, надвечір, надворі, назустріч, напам'ять, напоказ, наполовину, насилу, насторожі, опівдні, поночі, позаду та ін.*

Увага! Такі прислівники треба відрізняти від однозвучних сполучень типу “прийменник + іменник”, які пишуться окремо:

а) сполучення типу “прийменник + іменник” має при собі залежне слово в Р. в.: *почали із середини приміщення, зауваження з боку подруги*; прислівник такого залежного слова не має: *погляд ізсередини, постояли збоку.*

б) між прийменником та іменником можна вставити означення: *в горі проклали тунель > в тій горі проклали тунель*; між префіксом і коренем прислівника вставити інше слово не можна: *голос чувся десь угорі над нами.*

3. Окремо пишуться прислівникові сполуки, в яких іменник зберігає своє конкретне лексичне значення і граматичну форму (часто між прийменником та іменником можна вставити означення): *без відома (пор.: без мого відома), без жалю (пор.: без великого жалю), а також без кінця, без ладу, без ліку, без мети, без наміру, без пуття, без сліду, без смаку, без сумніву, без угаву, без упину, без черги, в затишку, в міру, в нагороду, в ногу, в обмін, в позику, в цілості, до біса, до вподоби, до гурту, до діла, до загину, до запитання, до краю, до крихти, до ладу, до лиха, до лиця, до міри, до ноги, до обіду, до останку, до пари, до пня, до пори, до пуття, до речі, до решти, до смаку, до смерті, до снаги, до сьогодні, за дня, за кордон, за кордоном, за рахунок, за світла, з болю, з-за кордону, з переляку, з радості, з розгону, на бігу, на біс, на вагу, на вибір, на видноті, на віку, на диво, на дозвіллі, на жаль, на зло, на зразок, на льоту, на мить, на ніщо, на око, на поруки, на прощання, на радість, на radoщах, на руку, на самоті, на*

світанку, на скаку, на славу, на слово, на сміх, на совість, на сором, на ходу, на шкоду, на щастя, над силу, не з руки, ні на гріш, під боком, під гору, під силу, по закону, по змозі, по знаку, по можливості, по правді, по силі, по совісті, по сусідству, по суті, по черзі, по щирості, у вигляді, уві сні, у поміч, у стократ, через силу.

4. Через дефіс пишуться прислівники *по-латині* і *на-гора* ‘на поверхню землі’.

8.1.3. Правопис прислівників, утворених від числівників

1. Прислівники, утворені злиттям прийменника з числівником, пишуться разом: *вдвоє, втроє, вперше, вдруге, надвоє, натроє, удвох, утрьох, водно, заодно, поодинці, спершу.*

УВАГА! Прислівники, утворені від числівників, треба відрізнати від сполучень прийменників із числівником: *подались удвох і у двох кімнатах, розділив начетверо і на четверо хлопців.*

2. Виняток із-поміж цих прислівників становлять ті, які починаються на *по*. Вони пишуться:

а) разом: *поодинці, подвічі, потричі;*

б) через дефіс: *по-перше, по-друге* і т. д.;

в) окремо: *по одному, по двоє, по троє* і т. д.

8.1.4. Правопис прислівників, утворених від займенників

Прислівники, утворені шляхом поєднання прийменника з займенником, пишуться разом: *внічию, втім, навіщо, нащо, передусім, почім, почому.*

УВАГА! Займенник, який виконує роль додатка, пишеться окремо від прийменника: *до чого, за що.*

8.1.5. Правопис прислівників, утворених від прислівників

Прислівники, утворені шляхом поєднання прийменника з прислівником, звичайно пишуться разом: *відколи, відтепер, віднині, відтоді, забагато, занадто, назавжди, післязавтра, позавчора, позаторік, звідусюди, повсюди.*

УВАГА! Окремо пишуться прислівники *на коли, на потім, на завтра* (у значенні ‘на завтрашній день’), *до завтра, на відмінно, у стократ.*

8.1.6. Правопис складних і складених прислівників

1. Прислівники, утворені від словосполучень, де є головне і залежне слово, пишуться разом: *в різні боки > врзнобіч, обома руками > обіруч, на швидку руку > нашвидкуруч, на самий перед > насамперед, мимо хотіння > мимохіть, в один час > водночас, босими ногами > босоніж, при всіх людях > привселюдно, а також водносталь, ліворуч, мимоволі, мимоїздом, мимохідь, натщесерце, обабіч, повсякчас, праворуч, самохіть, стрімголов, тимчасово, чимдуж, чимраз.*

УВАГА! Окремо пишуться прислівникові сполучення *тим часом* (хоча сполучник *тимчасом як*), *все одно, все рівно*.

2. Складні прислівники, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних незмінюваних слів, пишуться через дефіс: *ген-ген, ледве-ледве, вранці-рано, давним-давно, повік-віків, зроду-віку, врешті-решт, тишком-нишком, геть-чисто, більш-менш, видимо-невидимо*.

3. Прислівникові сполучення, утворені повторенням того самого змінюваного слова в різних відмінках, пишуться окремо: *кінець кінцем, один одинцем, одним одно, раз у раз, день у день, нога в ногу, час від часу, один в один, сам на сам, сама самотою, з роду в рід, з дня на день, з кінця в кінець*.

4. Через два дефіси пишуться прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього, будь-що-будь, хоч-не-хоч, як-не-як, де-не-де, коли-не-коли*.

5. Службове слово пишеться окремо, а два наступні – через дефіс у прислівниках *не сьогодні-завтра, без кінця-краю, з діда-прадіда, з давніх-давен* (але з усіх усюд).

6. Через дефіс пишуться неозначені прислівники, утворені від прислівників за допомогою часток *-то, будь-(-будь), -небудь, казна-, хтозна-, бозна-: так-то, будь-де, будь-коли, будь-куди, де-небудь, десь-то, казна-де, казна-коли, коли-будь, коли-небудь, куди-будь, куди-небудь, так-то, хтозна-як*.

7. Разом пишуться складні прислівники, утворені сполученням часток *аби-, де-, -сь, ні-, ані-, чи-, що-, як-* із будь-якою частиною мови: *абикуди, абияк, дедалі, деінде, деколи, декуди, колись, якось, ніколи, нікуди, анітрохи, аніяк,*

чимало, щовечора, щогодини, щодалі, щоденно, щодня, щодуху, щомісяця, щомога, щонайбільше, щонайдовше, щонайдужче, щоночі, щоправда, щораз, щоразу, щороку, щосили, щохвилини, якомога, якнайбільше, якнайдужче.

8.2. Правопис часток

8.2.1. Написання *не* з різними частинами мови

1. Тільки разом *не* пишеться зі словами різних частин мови, якщо слово без *не* не вживається: *неук, нездара, негода, неоковирний, невпинний, несхибний, нещадний, невдовзі, нещодавно, несамовито, невтямки, неволити, непритомніти, незчутися, непокоїти, ненавидіти* та ін.

2. З іменниками *не* пишеться разом, якщо слово з *не* можна замінити синонімом без *не*: *небезпека (загроза), нещастя (горе), неволя (рабство), неправда (брехня), неслава (поговор), неспокій (тривога), недруг (ворог), недоля (лихо)* та ін.

Увага! Частка *не* з іменником пишеться окремо, якщо є протиставлення: *не друг, а ворог; не приязнь, а любов; не правда, а брехня; не спокій, а тривога* та ін., пор. також: *Не доля вирішує, а людина сама творить свою долю.*

3. Із прикметниками *не* пишеться разом, якщо слово з *не* можна замінити синонімом без *не*: *невибагливий (скромний), невмілий (безпорадний), недобрый (злий), нелегкий (важкий).*

Увага! Частка *не* з прикметником пишеться окремо в таких випадках:

а) якщо є протиставлення: *не високий, а низький; не важкий, а легкий; не далекий, а близький* та ін.;

б) якщо в реченні перед прикметником стоять слова *ні, ані, ніхто, ніщо, ніяк, аж ніяк, ніде, ніколи, нітрохи, далеко, зовсім*: *Аж ніяк не легка дорога судилася нам. Далеко не важку роботу він виконував. Ти ні на що не здатний;*

в) якщо прикметник виконує роль присудка, а частка *не* заперечує ознаку, названу прикметником (між *не* і прикметником можна вставити зв'язку *є*): *Травневі вечори не холодні > Травневі вечори не є холодні. Це озеро не глибоке > Це озеро не є глибоке. Якщо ж у реченні не заперечується, а стверджується ознака (*є* можна вставити перед *не*), то *не* пишеться разом: *Травневі вечори**

нехолодні > Травневі вечори є нехолодні. Це озеро неглибоке > Це озеро є неглибоке.

4. Із дієприкметниками частка *не* пишеться окремо в таких випадках:

а) якщо дієприкметник має залежне слово: ніким *не* читана книга; *не* знаний в Україні поет; досі *не* скошений луг та ін.;

б) якщо дієприкметник не має залежного слова, але виконує роль присудка в реченні: *Ваше* замовлення не виконане.

Увага! Якщо дієприкметник не має залежного слова і виконує роль означення, то *не* пишеться разом: *На столі* лежала нечитана книга. Нескошений луг квітнув ромашками. Невиконані замовлення відкладені на завтра.

5. Із прислівниками, утвореними від якісних прикметників за допомогою суфіксів *-о*, *-е*, частка *не* пишеться разом, якщо слово з *не* можна замінити синонімом без *не*: *нелегко* (*важко*), *непросто* (*складно*), *недобре* (*погано*), *недалеко* (*близько*), *неглибоко* (*мілко*) та ін.

Увага! Із прислівниками на *-о*, *-е* частка *не* пишеться окремо в таких випадках:

а) якщо є протиставлення: *не далеко, а близько*; *не глибоко, а мілко*; *не важко, а легко* та ін.;

б) якщо прислівник виконує роль присудка, а частка *не* заперечує ознаку дії, названу прислівником (між *не* і прислівником можна вставити зв'язку *є*): Підніматися на гору не легко > Підніматися на гору не є легко. Якщо ж у реченні не заперечується, а стверджується ознака дії (*є* можна вставити перед *не*), то *не* пишеться разом: Підніматися на гору нелегко > Підніматися на гору є нелегко;

в) якщо перед прислівником стоять слова типу *аж ніяк*, *зовсім*, *нітрохи*: *Сьогодні нітрохи не холодно*. *Працювати зовсім не важко*.

6. Із більшістю інших прислівників *не* пишеться окремо (за винятком тих, що без *не* не вживаються): *не так*, *не тут*, *не треба*, *не слід*, *не можна*, *не*

варто, не дуже, не зовсім, не досить, не вперше, не по-нашому, не по-товариському, не щодня, не вдень, не вчора, не сьогодні.

7. Із дієсловами, дієслівними формами на *-но, -то* та дієприслівниками *не* пишеться окремо (за винятком тих, які без *не* не вживаються): *не почув, не спинити, не сиджу, не зачинено, не написано, не прочитавши, не бачачи.*

Увага! Написання *не* з кількома дієсловами разом чи окремо залежить від значення дієслів, а саме: *нездужати* ‘хворіти’ і *не здужати* ‘не могли, не подолати’, *неславити* ‘ганьбити’ і *не славити* ‘не прославляти’, *нестямитися* ‘втратити самовладання’ і *не стямитися* ‘не повернутися до тями’, *непокоїтися* ‘турбуватися’ і *не покоїтися* ‘не лежати’.

Увага! Разом *не* пишеться у префіксі *недо-*, що вказує на дію, яка виявляється в неповній мірі: *недобачати* ‘погано бачити’, *недочути* ‘погано почути’, *недоїдати* ‘мало їсти’, *недооцінювати* ‘занижувати оцінку’ та ін.

Але окремо пишеться частка *не*, вживана для заперечення дії, вираженої дієсловом із префіксом *до-*, пор.: *Він не дослухав мене і пішов. Я так і не дочитав книгу.*

Увага! Треба розрізняти заперечне слово *немає* (його можна замінити варіантом *нема*) і дієслово *не має* (його не можна замінити варіантом *нема*): *у нього немає часу, але він не має часу.*

8. Тільки окремо *не* пишеться з числівниками та займенниками: *не десять, не п'ятий, не мій, не той, не ти, але неабихто, неабиякий.*

8.2.2. Правопис інших часток

1. Частки *-бо, -но, -то, -от, -таки, хтозна-, бозна-, казна-, чортзна-, будь-, -небудь, невідь-* пишуться через дефіс: *стань-бо, скажи-но, який-бо ти, тільки-но, якби-то, тому-то, отак-то, все-таки, зробив-таки, хтозна-коли, казна-хто, будь-який, скільки-небудь, невідь-як.*

Увага! Ці частки пишуться окремо в таких випадках:

а) якщо між часткою і наступним словом з'являється ще одне слово (найчастіше прийменник або частка): *казна-хто – казна з ким, будь-що – будь*

про що, принеси-бо – принеси ж бо, якби-то – якби ж то, все-таки – все ж таки;

б) якщо частка *таки* стоїть перед словом, яке вона підсилює: *таки приніс, таки твоя правда* (але *твоя-таки правда*).

Увага! Частка *то* пишеться разом у сполучниках *мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, цебто*.

2. Частки *аби-, де-, -сь, ні-, ані-, чи-, як-, чим-, що-* з будь-якою частиною мови пишуться разом: *абихто, деякий, колись, ніщо, аніскільки, анітрохи, чимало, якнайкраще, якраз, чимдалі, щоправда, щодуху, щоразу, щодня, щодо*.

Увага! Ці частки пишуться окремо в таких випадках:

а) якщо між часткою і наступним словом з'являється ще одне слово: *абикого – аби до кого, дещо – де про що, ніким – ні з ким, щогодини – що дві години, щодень – що другий день та що не день, щодо — що ж до;*

б) якщо частка *що* стоїть після слова, до якого вона відноситься: *тільки що, поки що, дарма що, хіба що, ледве що*, за винятком сполучників *абощо, тощо, якщо*.

3. Окремо від інших слів пишуться частки:

а) *би (б)*: *пішов би, принесла б, коли б, коли б то, хоч би*.

Увага! Частка *би (б)* пишеться разом тільки у складі таких сполучників: *аби, мовби, немовби, ніби;*

б) *же (ж)*: *принеси ж, стань же, адже ж, бо ж, або ж, отже ж, але ж, як же бути*.

Увага! Частка *же (ж)* пишеться разом тільки у складі таких сполучників: *адже, аж, аніж, ніж, отже, отож, таж, таже, також, теж, тож;*

в) *ось, он*: *ось хто, ось як, он який, он куди*.

Увага! Частки *ось, он* пишуться разом лише в словах *осьде, онде*, хоча і в цих випадках можливі написання *ось де, он де*.

Тренувальні вправи

1. Подані прислівники запишіть відповідно до правописних норм, прокоментуйте написання.

Раз(у)раз, в(друге), де(не)де, кінець(кінцем), день(за)днем, зроду(віку), (у)ночі, всього(на)всього, коли(не)коли, по(нашому), по(перше), (в)ногу, по(українськи), по(родинному), сам(на)сам, в(три)дорога, з(діда)прадіда, не(сьогодні)завтра, пліч(о)пліч, раз(по)раз, на(швидку)руч, з(не)нацька, (за)молоду, (с)першу, (стрім)голов, (до)пори, с(під)лоба, більш(менш), на(нівець), по(чеськи), на(при)зволяще, всього(на)всього, з(давніх)давен.

На(про)чуд, з(ні)чев'я, на(в)знак, не(пере)ливки, вряди(годи), (на)двоє, (у)щерть, (по)юнацьки, (по)латині, (в)останнє, час(від)часу, (по)іншому, (до)щенту, (по)одинці, (на)завжди, (в)решиті(решт), у(при)тул, давним(давно), рано(вранці), з(усіх)усюд, в(різно)біч, по(всяк)час, хоч(не)хоч, на(в)скач, (без)вісти, в(четверо), (в)цілому, (за)багато, (на)виплат, до(в)подоби, (по)вінця, (без)кінця(краю), (без)відома, (до)ладу, один(в)один, (на)сторожі, о(пів)ночі, (за)видна, (у)нічию, (перед)усім, на(в)стіж, ліво(руч), в(одно)сталь, при(все)людно.

2. Напишіть частки зі словами разом, окремо або через дефіс, прокоментуйте написання.

Коли(б)то, будь(що), казна(з)ким, будь(коли), що(правда), все(таки), все(ж)таки, що(ночі), тільки(що), тому(то), де(в)кого, будь(як), де(в)чому, де(інде), аби(то), ні(з)яким, якось(то), вивчив(таки), таки(вивчив), отакий(то), слухай(но), що(добу), що(дві)години, немов(би)то, якби(ж)то, якби(то).

3. Розкрийте дужки й запишіть *не* зі словами відповідно до правописних правил.

(Не)виплачений аванс, вчасно (не)виплачений аванс, (не)підтверджений факт, (не)заперечні докази, (не)простима помилка, (не)упереджене ставлення, (не)спростовані факти, досі (не)спростовані факти, (не)оцінена владою пропозиція, (не)реалізовані вчасно плани, ніким (не)злічені витрати, (не)зрівняна поверхня, досі (не)скінчені справи, (не)досвідчений службовець, ні до кого (не)спрямоване слово, довго (не)стихаючий вітер.

4. Прочитайте речення й усно прокоментуйте написання *не, ні* зі словами разом або окремо.

1. *Малі озерця блискають (не)злісно, колише хмара втомлені громи.* 2. *Їмо плоди із дерева (не)знання – прозріння нам уже (не)притаманні.* 3. *Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли (не)має часу і коли навіть ні(про)що писати.* 4. *Чи ще тебе (не)доля (не)намучила?* 5. *Я слухаю (не)чутні голоси серед німої музики мозаїк.* 6. *Що доля (не)легка, – в цім користь і своя є: блаженний сон душі мистецтву (не)сприяє.* 7. *О, (не)взискуй гірко меду слави: той мед (не)добрий, від кусючих бджіл.* 8. *(Не)сказане лишилось (не)сказаним.* 9. *Хай буде все (не)бачене побачено.* 10. *Наперед (не)треба ворожити і за минулим плакати (не)варт.* 11. *На лугах ще трава (не)скошена.* 12. *(Не) має рабства для душі, (не)скутої нікчемним страхом смерті.* 13. *Нас розлучали з рідними, з життям і навіть з мрією, але (ні)що й ні(коли) нас (не) розлучило з вірою.* 14. *Я (не)люблю, коли кричать, (не)навиджу, коли лякають, соромлюся, коли звикають, приниженень несучи печать.* 15. *Знай: (не)має маленьких людей – тільки душі бувають мізерні.* 16. *(Ні)хто (не)має більшої любові, як той, хто душу поклада за друзів.* 17. *Пробачте поетам дивацтва (не)злі: (не)багато поетів живе на землі.* 18. *Мені поля задумливо шептали свої (ні)ким (не)співані пісні.* 19. *Краса – лиш відображення земного у (не)земному дзеркалі краси.*

§ 9. Правопис прийменників та сполучників

9.1. Правопис прийменників

1. Прийменники пишуться окремо від слів інших частин мови: *під боком, уві сні, через силу, наді мною.*

2. Складні прийменники, утворені від первинних за допомогою прийменника *з (із)*, пишуться через дефіс: *з-за, із-за, з-над, з-понад, з-поза, з-під, з-попід, з-між, з-поміж, з-проміж, з-перед, з-серед, з-посеред.*

Інші складні прийменники, утворені шляхом зрощення кількох первинних, пишуться одним словом: *задля, заради, навпроти, побіля, понад, окрім, поперед, попід, посеред, почерез, поза, попри, поміж, проміж, помимо.*

3. Складні прийменники прислівникового походження пишуться одним словом, як і відповідні прислівники: *напередодні свят, наприкінці року, назустріч делегації, унаслідок асиміляції, усупереч обіцянкам.*

4. Сполучення прийменника з іменником, яке пишеться окремо, слід відрізнити від однозвучного прислівника, який пишеться разом:

а) сполучення прийменника з іменником має при собі залежне слово в Р. в.: *прохання з боку друзів, почали з краю села*; прислівник такого залежного слова не має: *стояв збоку, моя хата скраю.*

Увага! Іноді слова *збоку, скраю, всередині* можуть бути прийменниками (за цієї умови вони пишуться разом): *ішов збоку отари; подвір'я розташоване скраю села; усередині атомів діють свої закони.* Як прийменники їх можна замінити іншими прийменниками: *збоку отари > побіч отари, скраю села > край села, усередині атомів > в атомах;*

б) між прийменником та іменником можна вставити якесь означення (прикметник, займенник тощо): *струмок збігає з гори > струмок збігає з тієї гори*; між префіксом і коренем слова вставити інше слово не можна: *подивився згори.*

5. Окремо пишуться такі прийменникові сполучення: *поряд з, поруч з, під час, під кінець, згідно з, відповідно до, подібно до, залежно від, незалежно від, у зв'язку з, в напрямку до, з допомогою, за рахунок, в силу, в результаті (але внаслідок), незважаючи на, з огляду на, під впливом, з метою, на знак, на випадок, в разі, що ж до (але щодо).*

9.2. Особливості вживання деяких прийменників

1. Прийменник *по* в українській мові вживаний обмежено.

1.1. Зі З. в. *по* найчастіше вказує на мету або межу дії: *іти по воду, води по коліна, по цей день.*

1.2. Із М. в. *по* може виражати:

а) місце або час дії: *пливти по Дніпру* (краще: *Дніпром*), *їхати по дорозі* (краще: *дорогою*), *не спати по ночах* (краще: *ночами*), *ходити по лікарях*, *відпочивати по обіді* (можна також після обіду);

б) відношення до іншого об'єкта: *різьба по дереву*, *черговий по школі*, *наказ по університету*, *товариш по зброї*, *брат по духу*;

в) спосіб дії: *чинити по правді*, *обслуговувати по черзі*, *читати по складах*.

1.3. Не відповідає нормі вживання прийменника *по* з Д. в. замість М. в.: *по рукам і ногам* (треба: *по руках і ногах*), *бачу по очам* (треба: *бачу по очах*) тощо.

1.4. Суперечить нормі вживання прийменника *по* в таких конструкціях: *прийшов по справі* (треба: *прийшов у справі*); *великий по своїх масштабах* (треба: *великий своїми масштабами*); *пливти по течії* (треба: *пливти за течією*); *роби по закону* (треба: *за законом, згідно з законом, відповідно до закону*); *назвав по імені* (треба: *назвав на ім'я*); *по вихідних* (треба: *у вихідні*); *коса по пояс* (треба: *коса до пояса*); *дивлячись по погоді* (треба: *залежно від погоди*); *по хворобі* (треба: *через хворобу*); *іспит по математиці* (треба: *іспит із математики*); *заходи по поліпшенню* (треба: *заходи для поліпшення*) тощо.

2. На причину в українській мові найчастіше вказує прийменник *через* зі З. в.; прийменники *по*, *із-за* в цьому значенні не вживані: *через хворобу* (а не *по хворобі, із-за хвороби*).

Для вираження причини вживані також прийменники *з*, *від*, *за*, *завдяки*, *внаслідок*, *в результаті*, *у зв'язку з*, *з огляду на*, *в силу*, *під впливом*.

Увага! Прийменники *через* і *завдяки* близькі за значенням, але *через* використовують у повідомленні про несприятливі обставини, а *завдяки* – про сприятливі: *через хворобу, через недбалість, через посуху*, але *завдяки друзям, завдяки турботі*.

3. Мету виражають прийменники *для*, *здля*, *ради*, *заради*, *з метою*, *в інтересах* тощо.

Прийменники *для, задля, ради, заради* мають деякі відмінності у вживанні: *для* просто виражає причину, а *задля, ради, заради* – ще й додаткове значення ‘в інтересах’: *для продажу*, але *задля (ради, заради) справедливості*.

Прийменники з метою, в інтересах вживані в науковому, публіцистичному та діловому стилях.

4. Часто сплутують прийменники *біля, коло, близько*:

а) прийменники *біля, коло, близько* з Р. в. позначають місце: *біля вокзалу, близько вокзалу, коло вокзалу*;

б) для позначення приблизної кількості вживані тільки прийменники *близько, коло*: *близько (коло) шостої години, близько (коло) шести кілограмів*.

Прийменник *біля* в цьому значенні суперечить нормі: не *біля семи днів*, а *близько семи днів*.

5. Прийменники *поряд із, поруч із* указують на близькість та на рівнозначність предметів, але *поруч із* використовують переважно стосовно осіб: *поряд зі школою, поруч із товаришем*.

6. Як помилку кваліфікують вживання прийменника *за* замість *про* зі З. в. після дієслів типу *думати, говорити, турбуватися*: *думати за навчання* (треба: *про навчання*), *турбуватися за оцінку* (треба: *про оцінку*).

7. Конструкції із прийменником *на* типу *розмовляти на українській мові, переклад на українську мову* варто замінити безприйменниковими з О. в.: *розмовляти українською мовою, переклад англійською мовою* та ін.

8. Суперечить нормі вживання прийменника *при* в конструкціях зі значенням часу та умови; в такому контексті доречні прийменники *за, під час: при будь-якій погоді* (треба: *за будь-якої погоди*), *при житті* (треба: *за життя*), *загинув при виконанні* (треба: *загинув під час виконання*) тощо.

9.2. Правопис сполучників

1. Сполучники різного походження звичайно пишуться одним словом:

а) із часткою *же (ж)*: *адже, аж, аніж, ніж, отже, отож, таж, таже, також, теж, тож*;

б) із часткою *би (б)*: *аби, мовби, немовби, ніби*;

в) із часткою *то*: *мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, цебто*;

г) із часткою *що*: *абощо, тощо, якщо*;

г) із префіксами: *притому, притім, причому, причім, проте, зате, затим*.

2. Деякі сполучники із частками *ж, би (б)* пишуться окремо: *адже ж, або ж, але ж, бо ж, все ж, коли б, коли б то, хоч би, хоча б*.

3. Із підсилювальними частками *-бо, -но, -то* сполучники пишуться через дефіс: *отож-бо, тільки-но, тож-то, тому-то, тим-то, якби-то*.

4. Окремо пишуться всі складові частини у сполучниках *та й, то й, ще й, а то й, дарма що, так що, тому що, через те що, тільки що, для того щоб, з тим щоб, з того часу як, з тих пір як, в міру того як* та ін.

Увага! У кількох сполучниках перші дві частини пишуться разом, наступні – окремо: *тимчасом як, незважаючи на те що, затим що*.

5. Сполучники, що пишуться разом (*таж, теж, тож, якби, якже, якщо, щоб, проте, зате, притому, причому*), треба відрізнити від однозвучних сполучень слів інших частин мови, які пишуться окремо (*та ж, те ж, то ж, як би, як же, як що, що б, про те, за те, при тому, при чому*):

а) сполучники можна замінити сполучниками-синонімами: *таж – адже, теж – також, тож – тому, якби – коли б, якже – якщо, якщо – коли, щоб – аби, проте – однак, зате – але, притому – до того ж, причому – і то*;

б) сполучники не відповідають на питання і не виступають членами речення: *Щоб жити, ні в кого права не питаюся. Якби я турбувався лиш про себе, давно вже б онімів від самоти*. Однозвучні поєднання слів виступають членами речення і відповідають на питання; крім того, той компонент, який є самостійною частиною мови, має на собі логічний наголос: *Що б не робив, роби тільки найкраще. Міцне коріння у родючій полі ніхто не вирве, як би не хотів*.

Тренувальні вправи

1. Подані прийменникові конструкції запишіть відповідно до правописних правил.

За(ради) прибутку, із(за) кордону, по(серед) поля, з(по)між учасників, за(для) втілення задуму, по(над) хмари, з(по)за хат, по(під) вікнами, з(по)під воріт, з(над) річки, з(під) коліс, за(для) клієнта, з(по)серед акціонерів, у(наслідок) виплати боргу, на(при)кінці зборів, у(про)довж року.

2. Запишіть, розкриваючи дужки. Правильно розмежуйте прийменники та префікси.

Повернули (в)бік річки, подивився (в)бік, пішли (у)глиб лісу, коріння пішло (у)глиб, стати (на)бік товариша, звернути (на)бік, заглянув (у)середину, (у)середину кімнати, вийти (на)зустріч, (на)зустріч матері, (на)зустріч зібралися однокурсники, подарувати (на)пам'ять, вивчити (на)пам'ять, зробити (по)своєму, суджу (по)своєму синові, ставитися (по)батьківському, ходжу (по)батьківському подвір'ї, працювати (у)двох зручніше, (у)двох кімнатах, поніс із хати (на)двір, спинився (в)середині, (с)початку подумай, (з)початку семестру, підійшли (до)гори, здійняв руки (до)гори, (з)краю села, сидів (с)краю.

3. Доберіть точні відповідники до російських прийменникових конструкцій.

Товарищ по школе, старший по возрасту, по почте, по целым дням, по принуждению, по случаю, экономист по образованию, по поручению, по просьбе, по требованию, по ошибке, по понедельникам, по воскресенью включительно, по возвращении, комиссия по составлению резолюции, гуляют по городу, скучают по дому, по моему мнению, по моим сведениям, по виду молодой, пособие по философии, пятерка по математике, знает по газетам, по моей вине, по последней моде, по свидетельствам, отпуск по болезни, пришел по такому поводу, смотря по погоде, мероприятия по сохранении, комитет по делам молодежи, ходит по аллеям, видно по глазам, русский по происхождению, по закону, не по силам, из-за границы, из-за отсутствия денег, из-за болезни, из-за тебя, писать на украинском языке, перевести на украинский язык, вспомнил о той встрече, около двух километров, возле университета, рядом со мной, рядом с домом.

4. Прочитайте речення та прокоментуйте написання слів, що в дужках (усно).

1. Чи й справді необхідно, що(б) жінка була мужня? 2. Далека, небезпечна путь, – гей, не зважай, матросе! Та(ж) хвилі приязно гудуть, міцні, надійні триси. 3. Змолоду треба набратися знань, що(б) не пуста була твоя власна криниця. 4. Вночі все та(ж) декорація світу: море, вершини гір, місяць. 5. Що(б) прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці. 6. Життя таке коротке – то(ж) спішімо робити добро. 7. Я не знаю, як(би) склалася моя доля, коли б її не оберігала моя мати. 8. Як(би) не крутила хуртовина, блисне сонце – крига розтає. 9. В криницю старості не заглядай, про(те), яким будеш, ще не гадай. 10. А за вікном щасливі люди про(те), що є, про(те), що буде, поміж собою гомонять. 11. Втомився жити серед підлоти, про(те) я розпач в душу не пускаю. 12. Я люблю тебе, друже, за(те), що не можу тебе не любити. 13. На лугах ще трави некошені, за(те) в полі вже жито квітує. 14. Та(ж) ми з тобою колись були товариші. 15. Та(ж) думка і мені не давала спокою. 16. На те(ж) і шука в морі, щоб карась не дрімав. 17. Все одно, що(б) не сталося, ми не розлучимось. 18. Не смійся з другого, що(б) тобі не було того. 19. Як(би) знав, де впав, то й соломки б підслав. 20. Не радий хрін тертушці, а про(те) на кожній танцює. 21. Взимку холодно, за(те) комарі не кусають. 22. За(те) ми любимо Вітчизну, що іншої нема й не буде. 23. За моїми відомостями, вони в саду і при(тому) в найкращому настрої. 24. Я при(тому) не був і нічого сказати про це не можу. 25. Нартал крутить головою, при(чому) кайдани стиха бряжчать. 26. Сто карбованців зашила йому мати в підкладку піджака, при(чому) зашила сировою ниткою.

§ 10. Родова диференціація іменників.

Відміни та групи іменників

10.1. Родова диференціація іменників

1. Усі іменники за граматичним значенням роду поділяються на три розряди: чоловічого, жіночого та середнього роду.

В основу родової диференціації більшості іменників, що називають живих істот, покладено уявлення про реальну стать істоти: *брат – сестра, баран – вівця*.

Родова приналежність решти іменників – факт суто граматичний. Рід таких іменників визначають за співвіднесеністю їх із займенниками *він, вона, воно* або за сполученням із займенниками *цей, ця, це: цей степ (він) – чол. р., ця сорочка (вона) – жін. р., це листя (воно) – серед. р.*

УВАГА! Значення чол. р. мають іменники *тюль* (пор.: *новий тюль*), *собака* (пор.: *сердитий собака*), *біль* (пор.: *головний біль*), *шампунь* (пор.: *пахучий шампунь*), *живопис* (пор.: *середньовічний живопис*), *ступінь* (пор.: *науковий ступінь*), *літопис* (пор.: *давній літопис*), *підпис* (пор.: *власноручний підпис*), *пил* (пор.: *віковий пил*), *кір* (пор.: *цей кір*), *степ* (пор.: *безмежний степ*), *продаж* (пор.: *святковий продаж*) та ін., значення жін. р. – іменник *путь* (пор.: *далека путь*).

2. Деякі іменники залежно від контексту можуть мати різний рід: чол. р. або жін. р. (*цей сирота* і *ця сирота*, *цей листоноша* і *ця листоноша*, *цей каліка* і *ця каліка*); чол. р. або серед. р. (*цей ледащо* і *це ледащо*, *цей хлопчисько* і *це хлопчисько*); жін. р. або серед. р. (*ця хмарище* і *це хмарище*). Вони називаються іменниками спільного роду.

Залежно від статі носія значення чол. р. або жін. р. мають і прізвища типу *Лисенко, Ковальчук, Сорока* та ін.

Спільне значення роду можуть мати також іменники типу *директор, економіст, декан, кандидат, доцент* та ін. Якщо мова йде про особу жіночої статі, то означення при таких іменниках набуває форми чол. р., а присудок – жін. р.: *Наш викладач прокоментувала зміст книги.*

Іменники, що вживаються тільки у мн., за родами не розрізняються: *ці двері, ці штани, ці Карпати*.

3. Рід іншомовних незмінюваних іменників визначається так:

а) назви осіб переважно мають значення чол. р.: *військовий аташе, молодий конференсьє, скупий рантьє, молодий денді, молодий буржуа*.

УВАГА! Значення жі́н. р. мають іменники, вживані на позначення істот лише жіночої статі: *пані, леді, міс, місіс, фрау, мадам, мадемуазель*, пор.: *ділова пані, стильна фрау, симпатична леді*;

б) назви тварин переважно мають значення чол. р.: *молодий поні, смішний кенгуру, кумедний шимпанзе*.

УВАГА! Значення жі́н. р. мають іменники *івасі* (риба), *цеце* (муха), пор.: *смачна івасі, набридлива цеце*;

в) назви неістот переважно мають значення серед. р.: *багате меню, актуальне інтерв'ю, змістовне резюме*.

УВАГА! Значення жі́н. р. мають іменники *авеню* (вулиця), *кольрабі* (сорт капусти), *салямі* (сорт ковбаси), пор.: *сусідня авеню, свіжа кольрабі, смачна салямі*;

г) рід іншомовних незмінюваних власних назв визначається за родом загальної назви: *грізний Кракатау* (вулкан), *далека Чилі* (країна), *глибока Міссісіпі* (річка), *вечірнє Токіо* (місто), *молодий Екзюпері* (письменник), *талановита Жорж Санд* (письменниця).

4. Рід абрєвіатур визначається так:

а) рід буквених абрєвіатур визначається за родом основного іменника у складі базової назви: *НБУ* (*Національний банк України*) – чол. р., *УНР* (*Українська Народна Республіка*) – жі́н. р., *АТБТ* (*акціонерне товариство відкритого типу*) – серед. р.;

б) звукові абрєвіатури, що закінчуються на приголосний, мають значення чоловічого роду, на голосний *о, е* – середнього роду: *ЦУМ, рацс* – чол. р., *МАГАТЕ, НАТО, ЮНЕСКО* – серед. р.

УВАГА! При читанні буквених абрєвіатур вимовляється назва кожної літери відповідно до алфавіту: *НБУ* [*ен бе у*]; при читанні звукових абрєвіатур вимовляються звуки, а не назви літер: *ЦУМ* [*цум*].

5. Відмінювані складноскорочені слова, утворені поєднанням початкової частини слова з повною формою іменника, зберігають значення роду

відповідного іменника: *профспілка* – жін. р., *санепідемстанція* – жін. р., *педуніверситет* – чол. р.

Відмінювані складноскорочені слова, утворені поєднанням початкових частин слів, значення чол. р. набувають, якщо закінчуються на приголосний: *ліспромгосп*, *військкомат*, *колгосп*.

Невідмінювані складноскорочені слова, утворені поєднанням початкової частини першого слова з формою непрямого відмінка другого слова, мають рід першого компонента: *завкафедри* – чол. р. (бо *завідувач*), *комроти* – чол. р. (бо *командир*).

10.2. Розподіл іменників за типами відмінювання

1. За особливостями словозміни іменники поділяються на 4 типи відмінювання (відміни):

а) до I відміни належать іменники чол. р. та жін. р. із закінченнями *-а*, *-я* (*воєвода*, *межа*, *земля*);

б) до II відміни належать іменники чол. р. з закінченням *-о* та нульовим закінченням (*батько*, *герой*, *показник*), а також іменники серед. р. із закінченнями *-о*, *-е*, *-я* (*вікно*, *плече*, *життя*).

УВАГА! До II відміни належать лише ті іменники серед. р. із закінченням *-я*, при відмінюванні яких не з'являються суфікси *-ят-*, *-ен-* (*подвір'я* – *подвір'ю*, *на подвір'ї*, *зілля* – *зіллю*, *в зіллі*);

в) до III відміни належать іменники жін. р. з нульовим закінченням (*подорож*, *сіль*, *розкіш*, *вірність*), а також іменник *мати*;

г) до IV відміни належать іменники серед. р. з закінченням *-а*, *-я*, при відмінюванні яких з'являються суфікси *-ат-*, *-ят-*, *-ен-* (*ведмежа* – *ведмежати*, *ведмежата*, *теля* – *теляти*, *телята*, *ім'я* – *імені*, *імена*).

2. До жодної відміни не належать:

а) множинні іменники, тобто ті, що вживані тільки в мн. (*сани*, *ворота*, *двері*);

б) іншомовні невідмінювані іменники (*кіно*, *пюре*, *таксі*, *меню*, *кенгуру*);

в) прикметники, що перейшли в іменники (*операційна, учительська, вихідний, черговий, Левицький*).

10.3. Розподіл іменників I та II відмін за групами

1. Іменники I та II відмін залежно від характеру кінцевого приголосного основи поділяються на три групи:

а) тверду, до якої належать іменники, основа яких закінчується на твердий не шиплячий приголосний (*вода, батько, сусід, село*).

Увага! Іменники серед. р. з закінченням *-е* й основою на твердий не шиплячий приголосний (*серце, поле, море*) належать до м'якої групи;

б) мішану, до якої належать іменники, основа яких закінчується на твердий шиплячий (*межа, меч, плече*);

в) м'яку, до якої належать іменники, основа яких закінчується на будь-який м'який приголосний (*земля, сім'я [с'імйá], кінь, життя, здоров'я [здорóўйá]*), на пом'якшений шиплячий (*обличчя, роздоріжжя*), а також іменники серед. р. з закінченням *-е* й основою на твердий не шиплячий приголосний (*серце, поле, море*).

УВАГА! Іменники III та IV відмін, а також іменники, що не належать до жодної відміни, на групи не поділяються.

2. При визначенні груп іменників, що закінчуються на *-р* (*муляр, футляр, касир, пустир, абажур* та ін.), діють інші закономірності.

2.1. Іменники з суфіксом *-яр* можуть належати:

а) до мішаної групи, якщо суфікс *-яр* наголошений, а сам іменник називає людину за постійним видом її діяльності: *газетяр, пісняр, школяр, скляр, бетоняр* тощо;

б) до твердої групи – решта іменників із суфіксом *-яр*: *стóляр, му́ляр* (назви людей за видом їхньої постійної діяльності, що мають наголос на корені, а не на суфіксі), *мадяр, ювіляр* (назви людей не за видом їхньої постійної діяльності), *капіляр, формуляр* (не назви людей) тощо.

2.2. Іменники з суфіксами *-ар, -ир* можуть належати:

а) до твердої групи, якщо суфікси *-ар, -ир* наголошені в Н. в. і зберігають на собі наголос у Р. в.: *касír – касíра, бригадír – бригадíра, пивовáр – пивовáра, елiксír – елiксíру* тощо;

б) до м'якої групи, якщо суфікси *-ар, -ир* наголошені в Н. в., а в Р. в. наголос відходить на закінчення: *пустír – пустиря, пухír – пухиря, вiвчáр – вiвчаря, iнвентáр – iнвентарю* тощо; або якщо суфікси *-ар, -ир* у Н. в. не наголошені: *пéкар, аптéкар, пiсар* тощо.

УВАГА! Приналежність іменників із суфіксами *-ар, -ир* до конкретної групи можна визначати за закінченням Р. в. одн. Іменники твердої групи мають закінчення *-а* (рідше *-у*): *касир – касира, пововар – пивовара, еліксир – еліксиру* та ін. Іменники м'якої групи мають закінчення *-я* (рідше *-ю*): *пустир – пустиря, вівчар – вівчаря, пекар – пекаря, писар – писаря, інвентар – інвентарю* та ін.

УВАГА! Іменники *панцир, пластир, долар, варвар, комар, хабар* належать до твердої групи (хоча за характером наголошування вони мали б належати до м'якої групи).

2.3. Іменники, що закінчуються на *-ур, -юр, -ор, -ер, -єр, -ір*, належать до твердої групи: *абазур, гіпюр, директор, майстер, кар'єр, кефір* тощо.

УВАГА! Іменники *Ігор, якір, лобур, єгер, кучер* (про волосся) належать до м'якої групи (хоча за кінцевими сегментами *-ор, -ір, -ур, -єр* вони мали б належати до твердої групи).

Тренувальні вправи

1. Подані російські словосполучення запишіть українською, зіставте рід в обох мовах.

Сезонная продажа, очередная запись, донбасский уголь, давняя боль, собственноручная подпись, непрочитанная рукопись, дальняя Сибирь, широкая степь, синие чернила, учёная степень; верная собака, далёкий путь, большая насыпь, обильная накипь, вековая пыль, ежегодная опись имущества, школа живописи.

2. Прикметники, що в дужках, поставте у форму потрібного роду.

(Вимогливий) журі, (довгостроковий) ембарго, (агресивний) лобі, (невдячний) протезе, (від'ємний) сальдо, (європейський) турне, (старий) піаніно, (комунікабельний) конференсьє, (вечірній) Тбілісі, (древній) Кутаїсі, (далекий) Мехіко, (загадковий) Капрі, (повноводний) Міссурі, (київський) метро, (запізнілий) таксі, (мальовничий) пано, (затишний) купе, (смачний) манго, (далекоглядний) комюніке.

3. Прочитайте абрєвіатури. Встановіть базові конструкції, визначте тип абрєвіатури, з'ясуйте рід.

ОБСЄ, ВПК, СП, МВФ, НДІ, АТЗТ, ДОК, ВНУ, АТС, СНД.

4. Подані іменники розмістіть за відмінами в чотири колонки. У п'яту колонку запишіть ті іменники, які не належать до жодної відміни. Визначте групи іменників I та II відмін.

Опитування, відносини, собака, тире, сайт, ім'я, осінь, файл, ворота, протезе, ізоляція, щирість, пір'я, сільце, з'єднання, дрова, суміш, біль, прізвище, обличчя, поголів'я, фальш, двері, шампунь, сузір'я, подорож, кіно, досьє, явище, сонце, прем'єра, ім'я, граблі, ательє, таксі, пальто, сьогодніня, власність, фінанси, мідь, міжбрів'я, іспит, інтерв'ю, п'ятиріччя, тюль, подвір'я, вартість, плем'я, метр, метро, листя, слівце, кворум, лице, пюре.

5. Визначте, до якої групи належать подані іменники.

Псалтир, капіляр, лихвар, ледар, екземпляр, еліксир, секретар, орендар, пластир, інвентар, майстер, гектар, хабар, лобур, календар, кредитор, димар, варвар, ювелір, футляр, бунтар, якір, різьбяр, директор, проводир, бригадир, долар, аптекар, столяр, школяр, шахтар, професор, ювіляр, перукар, конвеєр, бджоляр, формуляр, писар, пустир, панцир, єгер, маляр.

§ 11. Правопис відмінкових форм іменників

11.1. Відмінювання іменників I відміни

11.1.1. Відмінювання іменників I відміни в однині

Іменники I відміни в однині відмінюються за такими зразками:

Відмінок	Тверда група	М'яка група	Мішана група
-----------------	---------------------	--------------------	---------------------

Н.	<i>слуга</i>	<i>пісня</i>	<i>течія</i>	<i>душа</i>
Р.	<i>слуги</i>	<i>пісні</i>	<i>течії</i>	<i>душі</i>
Д.	<i>служі</i>	<i>пісні</i>	<i>течії</i>	<i>душі</i>
З.	<i>слугу</i>	<i>пісню</i>	<i>течію</i>	<i>душу</i>
О.	<i>служою</i>	<i>піснею</i>	<i>течією</i>	<i>душею</i>
М.	<i>при служі</i>	<i>в пісні</i>	<i>на течії</i>	<i>в душі</i>
Кл.	<i>слуго</i>	<i>пісне</i>	<i>течіє</i>	<i>душе</i>

Зауваження до правопису деяких відмінкових форм однини іменників І відміни

Д. в. та М. в.

1. Іменники з основою на *г, к, х* перед закінченням *-і* засвідчують розвиток *г > з, к > ц, х > с*, пор.: *нога – нозі – на (при) нозі, дочка – дочці – на (при) дочці, свекруха – свекрусі – на (при) свекрусі* та ін.

2. Іменники з буквосполученнями *лк, нк* мають *лц, нц*, а іменники з *льк, ньк – льц, ньц*, пор.: *голка – голці – на голці, ялинка – ялинці – на ялинці; але лялька – ляльці – на ляльці, жменька – жменьці – у жменьці* та ін.

О. в.

Іменники твердої групи послідовно мають закінчення *-ою*, м'якої та мішаної груп – *-ею (-єю)*, пор.: *нога – ногою, земля – землею, межа – межєю, лінія – лінією* та ін.

Кл. в.

Іменники твердої групи мають закінчення *-о*: *сестро, сусідко*, м'якої та мішаної – *-е (-є)*: *пісне, земле, душе, мріє, сім'є*; лише деякі іменники м'якої групи з пестливим значенням мають закінчення *-ю*: *доню, бабуся, матусю, тітусю, бабуню*.

11.1.2. Відмінювання іменників І відміни у множині

Іменники І відміни у множині відмінюються за такими зразками: \

Відмінок	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	<i>слуги</i>	<i>пісні</i>	<i>течії</i>	<i>душі</i>
Р.	<i>слуг</i>	<i>пісень</i>	<i>течій</i>	<i>душ</i>
Д.	<i>слугам</i>	<i>пісням</i>	<i>течіям</i>	<i>душам</i>
З.	<i>слуг</i>	<i>пісні</i>	<i>течії</i>	<i>душі</i>
О.	<i>слугами</i>	<i>піснями</i>	<i>течіями</i>	<i>душами</i>
М.	<i>при слугах</i>	<i>в піснях</i>	<i>на течіях</i>	<i>в душах</i>

Кл.	<i>слуги</i>	<i>пісні</i>	<i>течії</i>	<i>душі</i>
------------	--------------	--------------	--------------	-------------

Зауваження до правопису деяких відмінкових форм множини іменників I відміни

Р. в.

1. Закінчення нульове, *-ей* чи *-ів* використовують відповідно до таких закономірностей:

а) більшість іменників мають нульове закінчення: *шкіл, доріг, машин, бур, надій, меж* та ін;

б) закінчення *-ей* засвідчене лише в іменниках жін. р. *мишей, вошей, сімей, свиней, статей* (від *стаття*), *ескадрилей* (від *ескадрилья*), *попадей* (від *попада*); іменник *породілля* має паралельні форми з нульовим закінченням та закінченням *-ей*: *породілей* і *породіль*;

в) закінчення *-ів* представлене в іменниках *суддів, гайдамаків, ніздрів*; кілька іменників мають паралельні форми з нульовим закінченням та закінченням *-ів*: *легень* і *легенів, губ* і *губів, баб* і *бабів, мам* і *мамів*, а також *старост* (про керівників) і *старостів* (про учасників весільного обряду).

2. В основах іменників, що закінчуються збігом двох приголосних, як правило, з'являються вставні *о, е*.

Голосний *о* з'являється в основах іменників із суфіксом *-к-*: *дочка* – *дочок*, *кулька* – *кульок* та ін., а також в іменниках *гра* – *ігор*, *кухня* – *кухонь*, *поверхня* – *поверхонь*, *сукня* – *суконь*, *церква* – *церков*, *іскра* – *іскор*; в інших основах з'являється *е*: *мітла* – *мітел*, *лазня* – *лазень*, *сотня* – *сотень*, *тюрма* – *тюрем*, *вівця* – *овець*.

УВАГА! Вставні голосні, як правило, не з'являються в іменниках іншомовного походження: *догма* – *догм*, *пальма* – *пальм*, *біржа* – *бірж*, *фарба* – *фарб*, *лампа* – *ламп* та ін., хоч *арка* – *арок*, *марка* – *марок*.

Відсутні вставні голосні також в іменниках *вільха* – *вільх*, *буква* – *букв*, *битва* – *битв*, *водойма* – *водойм*, *жертва* – *жертв*, *клятва* – *клятв*, *назва* – *назв*, *притча* – *притч*, *пільга* – *пільг* та ін.

Варто запам'ятати паралельні форми *сосна – сосен і сосон, війна – воєн і війн, крихта – крихот, крихіт і крихт.*

3. В іменниках іншомовного походження з подвоєними приголосними в кінці основи подвоєння зберігається: *ванна – ванн, панна – панн, тонна – тонн* та ін.

4. В іменниках м'якої групи м'якість кінцевого приголосного перед нульовим закінченням, як правило, зберігається: *робітниця – робітниць, постеля – постель, гривня – гривень, їдальня – їдалень, вівця – овець, земля – земель* та ін., проте м'якість *р* у кінці слова втрачається: *гиря – гир, буря – бур, зоря – зір.*

З. в.

Деякі іменники, що називають свійських тварин, можуть вживатися у двох формах, одна з яких збігається з формою Р. в., інша – Н. в.: *пасти овець і вівці, гнати корів і корови, годувати свиней і свині, випустив бджіл і бджоли.*

О. в.

Кілька іменників паралельно з формами на *-ами, -ями* мають закінчення *-ми*: *сльозами і слізьми, свинями і свиньми.*

11.2. Відмінювання іменників II відміни

11.2.1. Відмінювання іменників II відміни в однині

Іменники II відміни твердої групи в однині відмінюються за такими зразками:

Відмінок	Тверда група		
Н.	<i>батько</i>	<i>двір</i>	<i>сито</i>
Р.	<i>батька</i>	<i>двора, -у</i>	<i>сита</i>
Д.	<i>батькові, -у</i>	<i>двору, -ові</i>	<i>ситу</i>
З.	<i>батька</i>	<i>двір</i>	<i>сито</i>
О.	<i>батьком</i>	<i>двором</i>	<i>ситом</i>
М.	<i>на батькові, -у</i>	<i>у дворі</i>	<i>у ситі</i>
Кл.	<i>батьку</i>	<i>дворе</i>	<i>сито</i>

Іменники II відміни м'якої групи в однині відмінюються за такими зразками:

Відмінок	М'яка група		
Н.	<i>край</i>	<i>писар</i>	<i>море</i>

Р.	<i>краю</i>	<i>писаря</i>	<i>моря</i>
Д.	<i>краю, -єві</i>	<i>писареві, -ю</i>	<i>морю</i>
З.	<i>край</i>	<i>писаря</i>	<i>море</i>
О.	<i>краєм</i>	<i>писарем</i>	<i>морем</i>
М.	<i>у краї, -ю</i>	<i>на писареві, -ю</i>	<i>на морі</i>
Кл.	<i>краю</i>	<i>писарю</i>	<i>море</i>

Іменники II відміни мішаної групи в однині відмінюються за такими зразками:

Відмінок	Мішана група		
Н.	<i>дощ</i>	<i>школяр</i>	<i>плече</i>
Р.	<i>дощу</i>	<i>школяра</i>	<i>плеча</i>
Д.	<i>дощу, -єві</i>	<i>школяреві, -у</i>	<i>плечу</i>
З.	<i>дощ</i>	<i>школяра</i>	<i>плече</i>
О.	<i>дощем</i>	<i>школярем</i>	<i>плечем</i>
М.	<i>на дощі, -у</i>	<i>на школяреві, -у</i>	<i>на плечі</i>
Кл.	<i>дощу</i>	<i>школяре</i>	<i>плече</i>

Зауваження до правопису деяких відмінкових форм однини іменників II відміни

Р. в.

1. В іменниках чол. р. вживання закінчень *-а, -я* та *-у, -ю* пов'язане з лексичним значенням слів, а саме:

а) закінчення *-а* (у твердій та мішаній групах), *-я* (у м'якій групі) мають:

- назви конкретних предметів: *троса, гвинта, футляра, документа, паспорта, малюнка, стола́ (і сто́лу)* та ін.;
- назви машин, деталей, механізмів: *поршня, конвеєра, трамвая, пароплава, дизеля, монітора, електровоза* та ін.;
- назви істот: *велетня, доповідача, школяра, столяра, писаря, вівчаря, пухиря, касира, бригадира* та ін.;
- назви дерев: *клена, дуба, ясеня* та ін.;
- назви мір довжини, ваги, об'єму тощо: *гектара, метра, літра, дюйма* та ін.;
- назви геометричних фігур та їх частин: *конуса, ромба, трикутника, сегмента* та ін.;

- назви грошових знаків: *долара, червінця, карбованця, фунта стерлінгів* та ін.;
- більшість іншомовних термінів: *ямба, епітета, атома, периметра, синуса* та ін.

УВАГА! Багато іншомовних літературознавчих термінів мають закінчення *-у, -ю*: *сюжету, епосу, жанру, памфлету, альманаху, журналу, міфу, роману, фейлетону, реалізму* та ін., пор. також *синтаксису, абзацу, тексту* та ін.;

- українські суфіксальні терміни: *відмінка, іменника, числівника, знаменника, чисельника, додатка* та ін.;
- назви днів тижня та місяців: *вівторка, січня, листопада* (але *листопаду* – назва процесу);
- назви населених пунктів: *Донецька, Парижа, Берліна, Миргорода, Херсона, Нью-Йорка* та ін.

УВАГА! Виняток становлять ті складені власні назви, в яких друга частина однозвучна із загальною назвою, що має закінчення *-у*: *Кривого Рогу, Красного Лиману, Кам'яного Броду, Часового Яру*;

б) закінчення *-у* (у твердій та мішаній групах), *-ю* (у м'якій групі) мають:

- назви загальних та абстрактних понять: *ідеалу, ажіотажу, успіху, конфлікту, міражу, винятку, паритету, ліміту, дисонансу, догмату, моменту, пріоритету* та ін.;
- назви процесів та станів: *аналізу, синтезу, гідролізу, бігу, кашлю, запису, стогону, опіку*, але *ривка, стусана, стрибка* та ін.;
- назви збірних понять: *ансамблю, колективу, метражу, кодексу, каравану, реманенту, інвентарю* та ін.;
- назви матеріалів та речовин: *ситцю, шовку, водню, асфальту, мarmуру, гіпсу, меду, воску, бензину* та ін.;
- назви явищ природи: *туману, тайфуну, дощу, урагану* та ін.;

- назви трав та кущів: *барвінку, щавлю, буркуну, звіробою, ячменю, очерету, бузку* та ін., але *овес – вівса*;
- назви установ та організацій: *парламенту, вокзалу, інституту, комісаріату, штабу, комітету, департаменту* та ін.;
- назви будівель та їх частин: *будинку, замку, танку, даху, палацу, коридору, поверху, шинку* та ін., але *гаража, шалаша, бліндажа, хліва, млина, куреня*, пор. також у назвах архітектурних деталей *карниза, портика, еркера*; кілька іменників мають паралельні форми: *мóсту і мостá, паркáну і парканá, плóту і плотá*;
- назви спортивних ігор: *боксу, футболу, тенісу, хокею* та ін.;
- назви танців: *вальсу, фокстроту, краков'яку* та ін., але *гопака*;
- більшість складних безсуфіксних іменників, крім назв машин та істот: *рукопису, водогону, водопроводу, манускрипту* та ін., але *пароплава, верхолаза*;
- слова із просторовим значенням: *лісу, майдану, стадіону, яру, краю, рову, світу, двóру* (і *дворá*) та ін., але *горба, хутора*.

УВАГА! Зменшено-пестливі варіанти назв із просторовим значенням мають закінчення *-а*: *ліска, майданчика, стадіончика, ярка* та ін.;

- географічні назви, крім назв населених пунктів: *Донбасу, Криму, Кавказу, Сахаліну, Китаю, Байкалу, Нілу* та ін.;

УВАГА! Закінчення *-а*, а не *-у*, мають назви річок із наголосом у Р. в. на кінцевому складі: *Дністра, Діңця, Іртиша, Псла*.

2. У деяких іменниках чол. р. зміна закінчення впливає на зміну значення слова: *магазину* (заклад торгівлі) – *магазина* (деталь автомата), *апарату* (установа) – *апарата* (пристрій), *акту* (дія) – *акта* (документ), *вала* (деталь машини) – *валу* (земляний насип), *титану* (хімічний елемент) – *титана* (міфічний велетень) – *титана* (великий кип'ятильник), *Світязю* (озеро) – *Світязя* (село), *Вашиңгтону* (штат у США) – *Вашиңгтона* (місто у США), *борщу* (страва) – *Борща* (прізвище), *галасу* (крик) – *Галаса* (прізвище) та ін.

Д. в.

1. Закінчення *-ові, -еві (-єві)* чи *-у, -ю* використовують відповідно до таких закономірностей:

а) закінченням *-ові, -еві (-єві)* над паралельними *-у, -ю* варто надавати перевагу в іменниках чол. р.-назвах істот: *синові, сусідові, велетневі, журавлеві, товаришеві, школяреві, добродієві*, а також в іменниках серед. р. із суфіксом *-к-* на позначення малих за віком істот: *теляткові, дитяткові*;

б) у назвах неістот варто надавати перевагу закінченням *-у, -ю*: *відмінку, будинку, нахилу*, хоча паралельно можна вживати форми *відмінкові, будинкові, нахилові*;

в) іменники серед. р. мають переважно закінчення *-у, -ю*: *лиху, місту, селу, серцю, сонцю, роздоріжжю*, хоч у деяких словах можливі паралельні форми на *-ові, -еві (-єві)*: *лихові, серцеві* та ін.

2. У випадках збігу кількох іменників чол. р. перший із них варто вживати з закінченням *-ові, -еві (-єві)*, а наступний – з *-у, -ю*: *панові полковнику, добродієві команду*.

З. в.

Назви істот чол. р. мають форму, однакову з формою Р. в.: *(бачу) велетня, хлопця, будівельника, коня*; решта іменників чол. р. та всі іменники серед. р. мають форму, однакову з формою Н. в.: *(бачу) будинок, колектив, стиль, місто, море, коріння*.

УВАГА! Деякі іменники чол. р. (переважно назви предметів побуту) мають паралельні форми: *(бачу) лист і листа, ніж і ножа, олівець і олівця, плуг і плуга, плащ і плаща*.

О. в.

Іменники твердої групи мають закінчення *-ом*: *столом, батьком, столяром, касиром, панциром* та ін.; м'якої та мішаної груп – *-ем, -єм*: *конем, писарем, вівчарем, газетярем, плечем, плащем, краєм* та ін.; іменники серед. р. з закінченням *-я* – *-ям*: *насінням, зіллям* та ін.

Кл. в.

1. Закінчення *-ю, -у, -е* використовують відповідно до таких закономірностей:

а) закінчення *-ю* мають іменники м'якої групи: *вчителю, писарю, орендарю, добродію, краю, місяцю* та ін.;

б) закінчення *-у* мають іменники твердої групи з суфіксами *-к-, -ок-, -ик-*: *батьку, синку, братику* та ін.; іменники мішаної групи з основою на шиплячий, крім *ж*: *товаришу, слухачу, читачу*; а також іменники *діду, сину, тату*;

в) закінчення *-е* мають безсуфіксні іменники твердої групи: *голубе, дружє, козаче* та ін.; іменники м'якої групи з суфіксом *-ець*: *хлопче, женче, кравче* (але *бійцю, знавцю, мудрецю*); іменники мішаної групи з основою на *ж, р*: *стороже, школяре*.

2. У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, форму Кл. в. повинні мати обидва іменники: *добродію командире, пане лейтенанте*, хоча другий із них може мати форму й Н. в.: *добродію командир, пане лейтенант*; але тільки *пане продавець*.

У звертаннях, що складаються з загальної назви та імені, форму Кл. в. набувають обидва іменники: *дружє Грицю, колего Степане*.

У звертаннях, що складаються з загальної назви та прізвища, форму Кл. в. набуває тільки загальна назва: *дружє Петренко, колего Левчук, добродійко Сорока*.

11.2.2. Відмінювання іменників II відміни у множині

Іменники II відміни твердої групи у множині відмінюються за такими зразками:

Відмінок	Тверда група		
Н.	<i>батьки</i>	<i>двори</i>	<i>сита</i>
Р.	<i>батьків</i>	<i>дворів</i>	<i>сит</i>
Д.	<i>батькам</i>	<i>дворам</i>	<i>сिताм</i>
З.	<i>батьків</i>	<i>двори</i>	<i>сита</i>
О.	<i>батьками</i>	<i>дворами</i>	<i>ситами</i>
М.	<i>при батьках</i>	<i>у дворах</i>	<i>у ситах</i>
Кл.	<i>батьки</i>	<i>двори</i>	<i>сита</i>

Іменники II відміни м'якої групи у множині відмінюються за такими зразками:

Відмінок	М'яка група		
Н.	<i>краї</i>	<i>писарі</i>	<i>моря</i>
Р.	<i>країв</i>	<i>писарів</i>	<i>морів</i>
Д.	<i>краям</i>	<i>писарям</i>	<i>морям</i>
З.	<i>краї</i>	<i>писарів</i>	<i>моря</i>
О.	<i>краями</i>	<i>писарями</i>	<i>морями</i>
М.	<i>у краях</i>	<i>у писарях</i>	<i>на морях</i>
Кл.	<i>краї</i>	<i>писарі</i>	<i>моря</i>

Іменники II відміни мішаної групи у множині відмінюються за такими зразками:

Відмінок	Мішана група		
Н.	<i>доці</i>	<i>школярі</i>	<i>плечі</i>
Р.	<i>доців</i>	<i>школярів</i>	<i>плечей, пліч</i>
Д.	<i>доцям</i>	<i>школярам</i>	<i>плечам</i>
З.	<i>доці</i>	<i>школярів</i>	<i>плечі</i>
О.	<i>доцями</i>	<i>школярами</i>	<i>плечима</i>
М.	<i>на дощах</i>	<i>при школярах</i>	<i>на плечах</i>
Кл.	<i>доці</i>	<i>школярі</i>	<i>плечі</i>

Зауваження до правопису деяких відмінкових форм множини іменників II відміни

Н. в.

Закінчення *-и*, *-і*, *-а* використовують відповідно до таких закономірностей:

а) закінчення *-и* мають іменники чол. р. твердої групи (*батьки, береги, директори, касири, столяри, панцири, тати* (від *тато*), *футляри*).

УВАГА! Іменники твердої групи *комар, хабар, пазур, снігур, звір, друг* мають закінчення *-і* (*комарі, хабарі, пазурі, снігурі, звірі, друзі*), іменник *овес* – закінчення *-а* (*вівса*).

УВАГА! Іменники з суфіксом *-ин* (*-їн*) утрачають суфікс: *селянин* – *селяни*, *громадянин* – *громадяни*, *татарин* – *татари*, *болгарин* – *болгари*, *львів'янин* – *львів'яни*, але *грузин* – *грузини*, *осетин* – *осетини*, *русин* – *русини*; іменник *хазяїн* має паралельні форми *хазяї* і *хазяїни*;

б) закінчення *-i* (*-ї*) мають іменники чол. р. м'якої та мішаної груп (*велетні, купці, орендарі, пухирі, школярі, газетярі, слухачі, товариші, герої, краї*), а також іменники серед. р. *очі, плечі*;

в) закінчення *-a* (у твердій і мішаній групах), *-я* (у м'якій групі) мають іменники серед. р. (*явища, міста, дена* (від *дно*), *знання, поля, обличчя*).

УВАГА! Кілька іменників мають паралельні форми: *уші* (рідко) і *вуха* (частіше), *вуси* і *вуса*, *рукаві* – *рукáва*, *хліби* – *хліба́* (збірне), *грунти* – *грунта́* (збірне).

Р. в.

Закінчення *-iv* (*-їв*), *-ей* та нульове використовують відповідно до таких закономірностей:

а) закінчення *-ей* представлено лише в іменниках *гостей, коней, очей, плечей* (хоч і *пліч*), *ушей* (хоча частіше *вух*);

б) іменники чол. р. мають закінчення *-iv* (*-їв*): *батьків, дощів, друзів, газетярів, писарів*.

УВАГА! Паралельні форми з закінченням *-iv* та нульовим мають іменники *тáтів* і *тат* (від *тато*), *чоловіків* (про людей чоловічої статі) і *чоловік* (про людей взагалі); після числівників також *днів* і *день*, *разів* і *раз*, пор.: *п'ять днів* і *п'ять день*, *сто разів* і *сто раз*, хоча перед числівником тільки *днів, разів*, пор.: *днів п'ять, разів сто*. Іменники *чобіт, циган* мають нульові закінчення: *нема чобіт, цигán*.

УВАГА! Ті іменники, що в мн. втрачають суфікс *-ин*, мають нульове закінчення: *селян, громадян, болгар*; іменники, що суфікс *-ин* зберігають, – закінчення *-iv*: *грузинів, осетинів, русинів*; іменник *хазяїн* має паралельні форми *хазяїв* і *хазяїнів*;

в) іменники серед. р. на *-o*, *-e* мають нульове закінчення: *болото* – *боліт*, *село* – *сіл*, *коло* – *кіл*, *долото* – *доліт*, *пальто* – *пальт*, *колесо* – *коліс*, *дно* – *ден*, *зло* – *зол*, *хутро* – *хутер*, *явище* – *явищ*, *яйця* – *яєць*, *серце* – *серць* і *сердець*.

УВАГА! Іменники *чудо* і *небо* мають суфікс *-ес* у кінці основи: *чудес* (хоч і *чуд*), *небес*. Іменники *ікло*, *море*, *поле* вживані з закінченням *-ів*: *іклів*, *морів*, *полів* (хоч і *піль*);

г) іменники серед. р. на *-я* мають переважно нульову флексію, перед якою втрачається подовження кінцевого приголосного основи (а також м'якість кінцевого шиплячого): *весілля* – *весіль*, *питання* – *питань*, *угіддя* – *угідь*, *обличчя* – *облич*, *роздоріжжя* – *роздоріж*, *піддашшя* – *піддаш*.

УВАГА! Деякі іменники серед. р. на *-я* мають закінчення *-ів*, перед яким подовження зберігається: *почуття* – *почуттів*, *життя* – *життів*, *подвір'я* – *подвір'їв*. Паралельні форми мають іменники *відкриття* – *відкриттів* і *відкрить*, *покриття* – *покриттів* і *покрить*.

О. в.

1. Деякі іменники вживані з паралельними закінченнями *-ами* (*-ями*) та *-ми*: *гостями* і *гістьми*, *конями* і *кіньми*, *колінами* і *коліньми*, *колесами* і *колісьми*, *крилами* і *крильми*, *чоботами*, *чоботями* і *чобітьми*.

2. Іменники *око*, *плече* мають закінчення *-има*: *очима*, *плечима*.

11.3. Відмінювання іменників III відміни

Іменники III відміни відмінюються за такими зразками:

Відмінок	Одн.		Мн.	
Н.	<i>галузь</i>	<i>вість</i>	<i>галузі</i>	<i>вісті</i>
Р.	<i>галузі</i>	<i>вісті</i>	<i>галузей</i>	<i>вістей</i>
Д.	<i>галузі</i>	<i>вісті</i>	<i>галузям</i>	<i>вістям</i>
З.	<i>галузь</i>	<i>вість</i>	<i>галузі</i>	<i>вісті</i>
О.	<i>галуззю</i>	<i>вістю</i>	<i>галузьями</i>	<i>вістями</i>
М.	<i>в галузі</i>	<i>у вісті</i>	<i>в галузях</i>	<i>у вістях</i>
Кл.	<i>галузе</i>	<i>вісте</i>	<i>галузі</i>	<i>вісті</i>

Зауваження до правопису деяких відмінкових форм іменників III відміни

О. в.

В іменниках, основи яких закінчуються збігом двох приголосних, перед закінченням *-ю* відсутнє подовження: *жовцю*, *радістю*, *смертю*, *фальшю*. Якщо основа іменника закінчується одним приголосним (крім губних та *р*), то

подовження перед закінченням *-ю* наявне: *ніччю, сіллю, тінню, розкішишу, подорожжю*. Якщо основа іменника закінчується на губний приголосний або на *р*, то перед закінченням пишеться апостроф: *кров'ю, любов'ю, верф'ю, матір'ю*.

11.4. Відмінювання іменників IV відміни

Іменники IV відміни відмінюються за такими зразками:

Відмінок	Одн.		Мн.	
Н.	<i>теля</i>	<i>ім'я</i>	<i>телята</i>	<i>імена</i>
Р.	<i>теляти</i>	<i>імені</i>	<i>телят</i>	<i>імен</i>
Д.	<i>теляті</i>	<i>імені</i>	<i>телятам</i>	<i>іменам</i>
З.	<i>теля</i>	<i>ім'я</i>	<i>телят, телята</i>	<i>імена</i>
О.	<i>телям</i>	<i>іменем, ім'ям</i>	<i>телятами</i>	<i>іменами</i>
М.	<i>на теляті</i>	<i>в імені</i>	<i>на телятах</i>	<i>в іменах</i>
Кл.	<i>теля</i>	<i>ім'я</i>	<i>телята</i>	<i>імена</i>

11.5. Відмінювання множинних іменників

Множинні іменники відмінюються за такими зразками:

Відмінок	Відмінкові форми			
Н.	<i>люди</i>	<i>сходи</i>	<i>ворота</i>	<i>граблі</i>
Р.	<i>людей</i>	<i>сходів</i>	<i>воріт</i>	<i>граблів, грабель</i>
Д.	<i>людям</i>	<i>сходам</i>	<i>воротам, воротям</i>	<i>граблям</i>
З.	<i>людей</i>	<i>сходи</i>	<i>ворота</i>	<i>граблі</i>
О.	<i>людьми</i>	<i>сходами</i>	<i>воротами, ворітьми</i>	<i>граблями</i>
М.	<i>на людях</i>	<i>на сходах</i>	<i>на воротах, на воротях</i>	<i>на граблях</i>
Кл.	<i>люди</i>	<i>сходи</i>	<i>ворота</i>	<i>граблі</i>

Зауваження до правопису деяких відмінкових форм множинних іменників

Р. в.

Закінчення *-ей* мають іменники *грошей, гусей, дверей, курей, людей, саней, сіней, дітей*; закінчення *-ів* – іменники *дріжджів, окулярів, сходів, хитроців, штанів, кайданів, обіймів*; нульове – іменники *вил, воріт, дров, ножиць*,

канікул, конопель, лещат, ясел, ясен, відносин, ночв (і ночов); паралельними формами представлено іменники *граблів і грабель, помийів і помий*.

Д. в.

Паралельними формами представлено іменники *воротам і воротям, штанам і штаням*.

О. в.

Паралельними формами представлено іменники *воротами і ворітьми, санями і саньми, штанами, штанями і штаньми, дверима і дверми, грошима і грішми*. Тільки закінчення *-ми* мають іменники *дітьми, людьми, курми, гусьми, сіньми*. У решті іменників уживані закінчення *-ами (-ями)*: *вилами, ночвами, сходами, вінцями, граблями, коноплями, поміями*.

Тренувальні вправи

1. Запишіть в орудному відмінку однини та родовому множини, прокоментуйте правопис відмінкових форм.

Крапля, фірма, долоня, буря, площа, сестра, шайба, вілла, копальня, поверхня, стаття, крихта, арфа, миска, шабля, гра, гиря, робота, яблуня, межа, куля, їжа, груша, вежа, втіха.

2. Запишіть у формі родового відмінка однини, прокоментуйте закінчення.

Баланс, протез, архів, облік, факт, спадкоємець, комітет, вексель, вихор, вантаж, конус, кодекс, поверх, університет, експорт, прибуток, порох, варіант, спирт, хор, гурт, теніс, бальзам, канал, тин, вокзал, туман, біль, страх, карниз, квас, сектор, кілок, землетрус, гріш, колектив, інститут, простолюд, майдан, успіх, загаль, радіус, ячмінь, гараж, семестр, зам'ок, дисплей, атом, конфлікт, регрес, чагарник, пріоритет, ажіотаж, паритет, родовід, бюлетень, метраж.

3. Запишіть у родовому відмінку однини.

Лейпциг, Алтай, Буг, Кіпр, Бердянськ, Памір, Китай, Донбас, Харків, Дністер, Крит, Тибет, Кривий Ріг, Воронеж, Дон, Миргород, Кавказ, Зелений

Гай, Луганськ, Сахалін, Амур, Дунай, Красний Лиман, Люксембург, Китай, Кривбас, Урал.

4. Поясніть наявність паралельних форм родового відмінка однини іменників. Уведіть подані форми в речення.

Рима – Риму, Алжира – Алжиру, рахунка – рахунку, терміна – терміну, блока – блоку, пояса – поясу, папера – паперу, листа – листу, каменя – каменю, морозу – Мороза.

5. Запишіть у родовому та орудному відмінках однини, прокоментуйте відмінкові закінчення.

Кредитор, димар, варвар, ювелір, футляр, бунтар, якір, різьбяр, директор, проводир, бригадир, долар, аптекар, столяр, екземпляр, еліксир, орендар, пластир, інвентар, майстер, гектар, хабар, лобур, календар, секретар, школяр, шахтар, професор, ювіляр, перукар, товар, конвеєр, бджоляр, формуляр, писар, пустир, псалтир, капіляр, лихвар, ледар, панцир, єгер.

6. Запишіть у родовому відмінку множини, прокоментуйте правопис відмінкових форм.

Засідання, зусилля, обличчя, почуття, бажання, піддашися, відкриття, вагання, життя, весілля, роздоріжжя, сторіччя, століття, знання.

Гість, вікно, кільце, колесо, пальто, полотно, плащ, помідор, кілограм, хазяїн, чобіт, грузин, селянин, прізвище, серце, поле, болгарин, гасло, дно, відро, ребро, око, плече, прислів'я, село, громадянин, болото, озерце, чудо, небо, сузір'я.

7. Запишіть в орудному відмінку однини, прокоментуйте написане.

Доповідь, честь, галузь, любов, подорож, жовч, радість, сіль, творчістю, папороть, емаль, шерсть, фальш, діяльність, суміш, тривалість, мати, верф, річ, кров, смерть, вість.

8. Запишіть у формі кличного відмінка однини, прокоментуйте написане.

Пан лікар, молодий хлопець, пан ректор, шановний слухач, товариш бригадир, вірний друг, добрий знавець, товариш сторож, пан лейтенант,

добродій директор, вірна дружина, смілива мрія, довгоочікувана воля, стражденна земля.

9. Запишіть у родовому та орудному відмінках, прокоментуйте написане.

Гроші, вила, ворота, двері, окуляри, дріжджі, діти, штани.

§ 12. Відмінювання українських імен та прізвищ.

Правопис імен по батькові

12.1. Відмінювання чоловічих та жіночих імен

1. Українські чоловічі та жіночі імена, що в Н. в. одн. закінчуються на *-а*, *-я*, відмінюються як відповідні іменники І відміни:

Відмінок	Тверда група	М'яка група		
Н.	<i>Микола</i>	<i>Ілля</i>	<i>Наталя</i>	<i>Марія</i>
Р.	<i>Миколи</i>	<i>Іллі</i>	<i>Наталі</i>	<i>Марії</i>
Д.	<i>Миколі</i>	<i>Іллі</i>	<i>Наталі</i>	<i>Марії</i>
З.	<i>Миколу</i>	<i>Іллю</i>	<i>Наталю</i>	<i>Марію</i>
О.	<i>Миколою</i>	<i>Іллею</i>	<i>Наталею</i>	<i>Марією</i>
М.	<i>на Миколі</i>	<i>на Іллі</i>	<i>на Наталі</i>	<i>на Марії</i>
Кл.	<i>Миколо</i>	<i>Ілле</i>	<i>Наталю</i>	<i>Маріє</i>

УВАГА! Кінцеві приголосні основи *з, к, х* у жіночих іменах у Д. в. та М. в. одн. перед закінченням *-і* змінюються на *з, ц, с*: *Ольга – Ользі, Палажка – Палажці, Солоха – Солосі.*

2. Українські чоловічі імена, що в Н. в. одн. закінчуються на приголосний та *-о*, відмінюються як відповідні іменники II відміни:

а) якщо основа закінчується на твердий приголосний, то такі імена відмінюються за зразком іменників твердої групи (у кінці основи – нешиплячий приголосний) або мішаної групи (у кінці основи – шиплячий):

Відмінок	Тверда група		Мішана група
Н.	<i>Павло</i>	<i>Олег</i>	<i>Лукаш</i>
Р.	<i>Павла</i>	<i>Олега</i>	<i>Лукаша</i>
Д.	<i>Павлові, -у</i>	<i>Олегові, -у</i>	<i>Лукашеві, -у</i>
З.	<i>Павла</i>	<i>Олега</i>	<i>Лукаша</i>
О.	<i>Павлом</i>	<i>Олегом</i>	<i>Лукашем</i>
М.	<i>на Павлові, -у</i>	<i>на Олегові, -у</i>	<i>на Лукашеві, -у</i>
Кл.	<i>Павле</i>	<i>Олегу</i>	<i>Лукаше</i>

а) якщо основа закінчується на м'який приголосний, то такі імена відмінюються за зразком іменників м'якої групи:

Відмінок	М'яка група		
Н.	<i>Сергій</i>	<i>Василь</i>	<i>Ігор</i>
Р.	<i>Сергія</i>	<i>Василя</i>	<i>Ігоря</i>
Д.	<i>Сергієві, -ю</i>	<i>Василеві, -ю</i>	<i>Ігореві, -ю</i>
З.	<i>Сергія</i>	<i>Василя</i>	<i>Ігоря</i>
О.	<i>Сергієм</i>	<i>Василем</i>	<i>Ігорем</i>
М.	<i>на Сергієві, -ю</i>	<i>на Василеві, -ю</i>	<i>на Ігореві, -ю</i>
Кл.	<i>Сергію</i>	<i>Василю</i>	<i>Ігоре</i>

3. Українські жіночі імена, що в Н. в. одн. закінчуються на приголосний, відмінюються як відповідні іменники III відміни:

Відмінок	Відмінкові форми	
Н.	<i>Любов</i>	<i>Нінель</i>
Р.	<i>Любові</i>	<i>Нінелі</i>
Д.	<i>Любові</i>	<i>Нінелі</i>
З.	<i>Любов</i>	<i>Нінель</i>
О.	<i>Любов'ю</i>	<i>Нінеллю</i>
М.	<i>на Любові</i>	<i>на Нінелі</i>
Кл.	<i>Любове</i>	<i>Нінеле</i>

4. У звертаннях, що складаються з загальної назви та імені, форму Кл. в. набувають обидва іменники: *сусідко Ганно, добродійко Любове, друже Грицю, колего Степане.*

12.2. Відмінювання чоловічих та жіночих прізвищ

1. Чоловічі та жіночі прізвища іменникового типу, що мають закінчення -а, -я, відмінюються як відповідні іменники I відміни твердої, м'якої чи мішаної груп:

Відмінок	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>Сорока</i>	<i>Киселиця</i>	<i>Кича</i>
Р.	<i>Сороки</i>	<i>Киселиці</i>	<i>Кичі</i>
Д.	<i>Сороці</i>	<i>Киселиці</i>	<i>Кичі</i>
З.	<i>Сороку</i>	<i>Киселицю</i>	<i>Кичу</i>
О.	<i>Сорокою</i>	<i>Киселицею</i>	<i>Кичею</i>
М.	<i>на Сороці</i>	<i>на Киселиці</i>	<i>на Кичі</i>
Кл.	<i>Сорока, -о</i>	<i>Киселиця, -е</i>	<i>Кича, -е</i>

УВАГА! У звертаннях, що складаються з загальної назви та прізвища, форму Кл. в. набуває тільки загальна назва: *добродію Сорока, пане Киселиця.*

2. Чоловічі прізвища іменникового типу, що закінчуються на *-о* та на приголосний, відмінюються як іменники чол. р. II відміни:

а) якщо основа таких прізвищ закінчується на твердий не шиплячий приголосний, то вони відмінюються за зразком іменників твердої групи:

Відмінок	Тверда група	
Н.	<i>Забудько</i>	<i>Кравчук</i>
Р.	<i>Забудька</i>	<i>Кравчука</i>
Д.	<i>Забудькові, -у</i>	<i>Кравчукові, -у</i>
З.	<i>Забудька</i>	<i>Кравчука</i>
О.	<i>Забудьком</i>	<i>Кравчуком</i>
М.	<i>на Забудькові, -у</i>	<i>на Кравчукові, -у</i>
Кл.	<i>Забудько, -у</i>	<i>Кравчук, -у</i>

б) якщо основа таких прізвищ закінчується на м'який приголосний чи на твердий шиплячий, то вони відмінюються за зразком іменників відповідно м'якої чи мішаної груп:

Відмінок	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>Круть</i>	<i>Кайдаш</i>
Р.	<i>Крутя</i>	<i>Кайдаша</i>
Д.	<i>Крутеві, -ю</i>	<i>Кайдашеві, -у</i>
З.	<i>Крутя</i>	<i>Кайдаша</i>
О.	<i>Крутем</i>	<i>Кайдашем</i>
М.	<i>на Крутеві, -ю</i>	<i>на Кайдашеві, -у</i>
Кл.	<i>Круть, -ю</i>	<i>Кайдаш, -е</i>

Увага! Прізвища на зразок *Бадзьо, Іваньо* (з закінченням *-о*, але м'яким приголосним у кінці основи) в Д. в., М. в. й О. в. мають закінчення твердої групи: *Бадзьові, Бадзьом* та *Іваньові, Іваньом*.

УВАГА! У формах Д. в., що складаються з двох власних назв – чоловічого імені та прізвища, ім'я варто вживати з закінченням *-ові, -еві (-єві)*, а прізвище – з *-у, -ю*: *Остапові Кравчуку, Андрієві Кайдашу, Сергієві Бадзю*.

УВАГА! У звертаннях, що складаються з загальної назви та прізвища, форму Кл. в. набуває тільки загальна назва: *друзе Петренко, колего Левчук, пане Круть*.

УВАГА! Жіночі прізвища цього типу не відмінюються: *Ірина Забудько – Ірини Забудько* і т. д., *Тетяна Кравчук – Тетяни Кравчук* і т. д., *Леся Круть – Лесі Круть*, *Галина Бадзьо – Галини Бадзьо* і т. д.

3. Чоловічі прізвища, що закінчуються на *-ин, -ін (-їн)*, відмінюються за таким зразком:

Відмінок	Відмінкові форми	
Н.	<i>Лесин</i>	<i>Щепкін</i>
Р.	<i>Лесина</i>	<i>Щепкіна</i>
Д.	<i>Лесину</i>	<i>Щепкіну</i>
З.	<i>Лесина</i>	<i>Щепкіна</i>
О.	<i>Лесиним</i>	<i>Щепкіним</i>
М.	<i>на Лесину</i>	<i>на Щепкіну</i>
Кл.	<i>Лесин, -е</i>	<i>Щепкін, -е</i>

УВАГА! Чоловічі прізвища, що походять від етнічних назв, в О. в. мають закінчення *-ом*: *Литвин – Литвином* (пор. литвин ‘білорус’), *Волошин – Волошином* (пор. волошин ‘румун’), *Сербин – Сербином* (пор. сербин ‘серб’), *Турчин – Турчином* (пор. турчин ‘турок’).

УВАГА! У звертаннях, що складаються з загальної назви та прізвища, форму Кл. в. набуває тільки загальна назва: *пане Лесин*.

УВАГА! Відповідні жіночі прізвища не відмінюються: *Ганна Лесин, Ганни Лесин, Ганні Лесин* і т. д.; або набувають закінчення *-а* й відмінюються як прикметники: *Ганна Щепкіна – Ганни Щепкіної, Ганні Щепкіній, Ганну Щепкіну, Ганною Щепкіною, на Ганні Щепкіній*.

4. Чоловічі прізвища, що закінчуються на *-ов, -ев (-єв)*, відмінюються за таким зразком:

Відмінок	Відмінкові форми	
Н.	<i>Павлов</i>	<i>Валуєв</i>
Р.	<i>Павлова</i>	<i>Валуєва</i>
Д.	<i>Павлову</i>	<i>Валуєву</i>
З.	<i>Павлова</i>	<i>Валуєва</i>
О.	<i>Павловим</i>	<i>Валуєвим</i>
М.	<i>на Павлову</i>	<i>на Валуєву</i>
Кл.	<i>Павлов, -е</i>	<i>Валуєв, -е</i>

УВАГА! У звертаннях, що складаються з загальної назви та прізвища, форму Кл. в. набуває тільки загальна назва: *колего Павлов*.

УВАГА! Відповідні жіночі прізвища набувають закінчення *-а* й відмінюються як прикметники: *Ганна Павлова – Ганни Павлової, Ганні Павловій, Ганну Павлову, Ганною Павловою, на Ганні Павловій*.

5. Чоловічі прізвища, що закінчуються на *-ів (-їв)*, відмінюються за двома зразками (вибір типу відмінювання визначається традицією):

Відмінок	Відмінкові форми			
Н.	<i>Ковалів</i>		<i>Демків</i>	
Р.	<i>Ковалева</i>	<i>Коваліва</i>	<i>Демкова</i>	<i>Демківа</i>
Д.	<i>Ковалеву</i>	<i>Коваліву</i>	<i>Демкову</i>	<i>Демківу</i>
З.	<i>Ковалева</i>	<i>Коваліва</i>	<i>Демкова</i>	<i>Демківа</i>
О.	<i>Ковалевим</i>	<i>Ковалівим</i>	<i>Демковим</i>	<i>Демківим</i>
М.	<i>на Ковалеву</i>	<i>на Коваліву</i>	<i>на Демкову</i>	<i>на Демківу</i>
Кл.	<i>Ковалів, Ковалева</i>	<i>Ковалів, Коваліве</i>	<i>Демків, Демкове</i>	<i>Демків, Демківе</i>

УВАГА! У звертаннях, що складаються з загальної назви та прізвища, форми Кл. в. набуває тільки загальна назва: *добродію Ковалів*.

УВАГА! Відповідні жіночі прізвища не відмінюються: *Ганна Ковалів, Ганни Ковалів, Ганні Ковалів* і т. д.; або набувають закінчення *-а* й відмінюються як прикметники: *Ганна Ковалева – Ганни Ковалевої, Ганні Ковалевій, Ганну Ковалеву, Ганною Ковалевою, на Ганні Ковалевій*.

6. Чоловічі та жіночі прізвища типу повних прикметників чоловічого роду на *-ий, -ій* та жіночого роду на *-а, -я* відмінюються за прикметниковим зразком: *Кобилянський – Кобилянського, Кобилянському* і т. д.; *Кобилянська – Кобилянської, Кобилянській* і т. д.

7. У складних прізвищах, що становлять поєднання двох слів як рівноправних, відмінюються обидві частини: *Нечуй-Левицький – Нечуя-Левицького, Нечуєві-Левицькому* і т. д.; *Лівицька-Холодна – Лівицької-Холодної, Лівицькій-Холодній* і т. д.

Але коли перша частина прізвища – односкладове слово, то відмінюється, як правило, лише друга частина: *Драй-Хмара – Драй-Хмари, Драй-Хмарі* і т. д.; *Кос-Анатольський – Кос-Анатольського, Кос-Анатольському* і т. д.

8. При відмінюванні прізвищ відповідно до фонетичних рис української мови відбуваються:

а) чергування $z > z$, $k > ц$, $x > c$ у прізвищах, співвідносних з іменниками І відміни, перед закінченням *-і* в Д. в. та М. в.: *Здоровега – Здоровезі, Сорока – Сороці, Домаха – Домасі*;

б) чергування $i > o$, $i > e$ у відкритому складі: *Кривоніс – Кривоноса, Сивокінь – Сивоконя, Кремень – Кременя, Лебідь – Лебеда*.

Увага! У деяких прізвищах *i* зберігається також у відкритому складі: *Куліш – Куліша, Кисіль – Кисіля*;

в) чергування *o*, *e* з нулем звука: *Жайворонк – Жайворонка, Крекотень – Крекотня*.

Увага! У прізвищах *Жнець, Швець* голосний *e* не переставляється: *Жнеця, Швеця* (пор. загальні назви: *жнець – женця, швець – шевця*); не випадає *e* у прізвищах *Чернець – Чернеця, Мудрець – Мудреця, Перець – Переця, Шершень – Шершеня*.

12.3. Правопис імен по батькові

1. Чоловічі імена по батькові творяться за допомогою суфікса *-ович*: *Богдан – Богданович, Олег – Олегович, Василь – Васильович, Юрій – Юрійович, Сергій – Сергійович*.

УВАГА! Кілька чоловічих імен по батькові творяться за допомогою суфікса *-ич (-іч)*: *Лука – Лукич, Яків – Якович, Ілля – Ілліч*. Від деяких імен можна утворити паралельні форми на *-ич* та *-ович*: *Сава – Савич і Савович, Хома – Хомич і Хомович, Кузьма – Кузьмич і Кузьмович*.

2. Жіночі імена по батькові творяться за допомогою суфікса *-івн-а*: *Богдан – Богданівна, Олег – Олегівна, Ігор – Ігорівна, Ілля – Іллівна*.

УВАГА! Від імен, що закінчуються на *-й*, жіночі найменування по батькові творяться за допомогою суфікса *-ївн-а*: *Юрій – Юрійвна, Сергій – Сергійвна*.

3. Твірна основа змінюється при творенні таких імен по батькові: *Григорій – Григорович, Григорівна; Микола – Миколайович, Миколаївна; Яків – Яківна.*

4. Чоловічі імена по батькові відмінюються як іменники II відміни мішаної групи, а жіночі – як іменники I відміни твердої групи:

Відмінок	Чол. р.	Жін. р.
Н.	<i>Богданович</i>	<i>Богданівна</i>
Р.	<i>Богдановича</i>	<i>Богданівни</i>
Д.	<i>Богдановичеві, -у</i>	<i>Богданівні</i>
З.	<i>Богдановича</i>	<i>Богданівну</i>
О.	<i>Богдановичем</i>	<i>Богданівною</i>
М.	<i>на Богдановичеві, -у</i>	<i>на Богданівні</i>
Кл.	<i>Богдановичу</i>	<i>Богданівно</i>

УВАГА! У формах Д. в., що складаються з двох власних назв – чоловічого імені та по батькові, ім'я варто вживати з закінченням *-ові, -еві (-єві)*, а найменування по батькові – з *-у, -ю*: *Остапові Петровичу, Василеві Богдановичу.*

УВАГА! У звертаннях, що складаються з двох власних назв – імені та по батькові, обидва слова мають закінчення Кл. в.: *Володимире Яковичу, Галино Іллівно.*

Тренувальні вправи

1. Провідмінійте подані імена та прізвища, подаючи, де можливо, паралельні форми.

Катерина Нечуйвітер, Петро Ткаченко, Назар Гринів, Марія Іванців, Михайло Ковалишин, Надія Павлишин, Ольга Сокирко, Дмитро Черняк-Підгірський, Галина Лісова-Кравчук, Дмитро Ковалів, Оксана Ковалів, Олександр Петров, Мирослав Гаврилишин, Тетяна Дмитришин, Ольга Неділько-Волошина, Анатолій Швець, Людмила Середа-Хоменко, Тамара Волошинович, Павло Чорний-Діденко, Олена Загородня-Литвин.

2. Подані словосполучення запишіть у формі давального відмінка. Прокоментуйте написане.

Завідувач відділу Данилевич Остап Петрович, директор Ільчишин Орест Павлович, ректор Шульга Дмитро Гнатович, бригадир Михайлів Назар Васильович, бухгалтер Клименко-Левицька Наталія Дмитрівна.

3. Провідмінійте подані прізвища, імена та по батькові.

Катерина Петрівна Поліщук, Надія Савівна Черняхівська, Оксана Василівна Федорів-Левицька, Ганна Григорівна Кравцова, Микола Львович Бойко, Владислав Юрійович Палій.

4. Запишіть у кличному відмінку.

Добродій Гнатишин, брат Михайло, добродійка Тетяна, друг Олег, товариш Віталій, сторож Василенко, пан Ковалишин, Наталія Дмитрівна, Петро Васильович, Катерина Петрівна, пані Надія, пан Іванців, колега Михайло, Ілля Сорока, добродій Сорока, пан Стебленко, Володимир Хомич, друг Клименко, добродійка Сорока, студент Петренко, друг Гриць, пані Ковалів, товариш Ткачук, лікар Гнатенко, добродій Бобров, колега Лисюк, сестра Оленка, Ганна Михайлівна, Соломія Дмитрівна, Ілля Хомович.

5. Від поданих імен утворіть чоловічі та жіночі імена по батькові, прокоментуйте їх написання.

Сергій, Олег, Валерій, Григорій, Микола, Лука, Хома, Ігор, Георгій, Ілля, Анатолій, Віталій, Андрій, Назар, Марко, Матвій, Олександр, Аркадій, Наум, Гнат, Денис, Вадим, Богдан, Йосип.

§ 13. Правопис прикметникових суфіксів.

Правопис відмінкових форм прикметників

13.1. Відмінювання прикметників

1. За кінцевим приголосним основи – твердим чи м'яким – у формі Н. в. одн. чол. р. прикметники поділяються на дві групи: тверду (*молодий, простий, вишневий*) та м'яку (*синій, вчорашній, майбутній*).

2. Прикметники твердої групи відмінюються за таким зразком:

Відмінок	Чол. р.	Серед. р.	Жін. р.	Мн.
Н.	<i>молодий</i>	<i>молоде</i>	<i>молода</i>	<i>молоді</i>
Р.	<i>молодого</i>		<i>молодої</i>	<i>молодих</i>

Д.	<i>молодому</i>		<i>молодій</i>	<i>молодим</i>
З.	<i>молодого, -ий</i>	<i>молоде</i>	<i>молоду</i>	<i>молодих, -і</i>
О.	<i>молодим</i>		<i>молодою</i>	<i>молодими</i>
М.	<i>на молодому, -ім</i>		<i>на молодій</i>	<i>на молодих</i>

3. Прикметники м'якої групи відмінюються за таким зразком:

Відмінок	Чол. р.	Серед. р.	Жін. р.	Мн.
Н.	<i>ранній</i>	<i>раннє</i>	<i>рання</i>	<i>ранні</i>
Р.	<i>раннього</i>		<i>ранньої</i>	<i>ранніх</i>
Д.	<i>ранньому</i>		<i>ранній</i>	<i>раннім</i>
З.	<i>раннього, -ий</i>	<i>раннє</i>	<i>ранню</i>	<i>ранніх, -і</i>
О.	<i>раннім</i>		<i>ранньою</i>	<i>ранніми</i>
М.	<i>на ранньому, -ім</i>		<i>на ранній</i>	<i>на ранніх</i>

4. Ознаки обох груп мають при відмінюванні прикметники мішаної групи на *-лиций*: *блідолиций, довголиций, круглолиций* і т. д. Вони відмінюються за таким зразком:

Відмінок	Чол. р.	Серед. р.	Жін. р.	Мн.
Н.	<i>-лиций</i>	<i>-лице</i>	<i>-лиця</i>	<i>-лиці</i>
Р.	<i>-лицього</i>		<i>-лицької</i>	<i>-лицих</i>
Д.	<i>-лицьому</i>		<i>-лицій</i>	<i>-лицим</i>
З.	<i>-лицього, -ий</i>	<i>-лице</i>	<i>-лицю</i>	<i>-лицих, -і</i>
О.	<i>-лицим</i>		<i>-лицькою</i>	<i>-лицими</i>
М.	<i>на -лицьому, -ім</i>		<i>на -лицій</i>	<i>-лицих</i>

13.2. Ступенювання якісних прикметників

1. Якісні прикметники, крім звичайної форми, мають два ступені порівняння: вищий і найвищий. Кожен зі ступенів має дві форми: просту (передається одним словом) і складену (передається двома словами). Українська мова надає перевагу простій формі.

2. Проста форма вищого ступеня порівняння твориться за допомогою суфіксів *-іш-* або *-ш-*.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса *-іш-ий* основа прикметника залишається без змін: *тугий – тугіший, різкий – різкіший, сухий – сухіший, стрункий – стрункіший* та ін.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса *-ш-ий* основа прикметника може зазнавати певних змін, а саме:

а) суфікси *-к-, -ок-, -ек-* випадають: *солодкий – солодший, короткий – коротший, тонкий – тонший, широкий – ширший, глибокий – глибший, далекий – дальший* та ін.;

б) приголосні *г, ж, з* разом із суфіксом *-ш-* змінюються на *-жч-*: *важкий – важчий, тяжкий – тяжчий, близький – ближчий, низький – нижчий, вузький – вузчий, дужий – дужчий, дорогий – дорожчий*, але *легкий – легший, довгий – довший*.

Увага! Буквосполучення *-жч-* зберігається й у похідних словах: *дужчати, ближчати, подорожчання*;

в) приголосний *с* разом із суфіксом *-ш-* змінюється на *-щ-*: *високий – вищий, товстий – товщий* (і *товстіший*), *красивий – кращий*.

Увага! Буква *щ* зберігається й у похідних словах: *покращити, потовщення*.

В інших випадках основа прикметника залишається без змін: *м'який – м'якший, дешевий – дешевший, здоровий – зборовший* та ін.

Окремі прикметники можуть мати паралельні форми вищого ступеня порівняння – із суфіксами *-іш-ий* та *-ш-ий*, щоправда, вони нерідко мають відмінності у значенні: *старіший* (про вік) і *старший* (про становище); *гладший* (і про поверхню, і в значенні 'товщий') і *гладкіший* (тільки в значенні 'товщий'); *багатіший* (лише про матеріальні цінності) і *багатий* (стосується також змісту); *товстіший* (лише щодо осіб) і *товщий* (також і про предмети) та ін.

Проста форма вищого ступеня кількох прикметників утворюється від інших основ: *добрий, хороший – кращий, ліпший; гарний – кращий; поганий – гірший; великий – більший; малий – менший*.

Увага! Прикметники вищого ступеня зазвичай мають після себе залежні від них звороти, що вказують на об'єкт порівняння і вводяться словами *за, від, ніж, як, проти, пор.:* *Воля дорожча за життя. Від рідною краю в світі кращого краю нема. Нема мудріших, ніж народ, учителів. Я вдвічі молодший*

проти батька. Уведення таких зворотів без прийменників чи сполучників (*воля дорожча життя, я молодший брата*) суперечить нормі.

3. Проста форма найвищого ступеня порівняння утворюється від простої форми вищого ступеня додаванням префікса *най-*: *тугіший – найтугіший, коротший – найкоротший, ближчий – найближчий* та ін.

Такі форми можуть ускладнюватися підсилювальними частками *що-, як-*: *щонайвищий, якнайбагатший* та ін.

4. Складені форми вищого та найвищого ступенів порівняння вживані рідко – переважно в науковому й офіційно-діловому стилях. Вони утворюються за допомогою слів *більш, менш, найбільш, найменш*, які поєднуються зі звичайною формою прикметника: *більш розвинений* (а не *більш розвиненіший*), *найбільш потужний* (а не *найбільш потужніший*); *менш позитивний* (а не *менш позитивніший*), *найменш чутливий* (а не *найменш чутливіший*).

УВАГА! Слово *самий* у формах найвищого ступеня порівняння прикметників не використовується.

УВАГА! Вживання форм вищого ступеня порівняння замість найвищого (*головніші правила* замість *найголовніші правила, кращий гравець* замість *найкращий гравець*) суперечить нормі.

5. Деякі якісні прикметники не утворюють ступенів порівняння, а саме:

а) назви надмірних ознак, які утворюються за допомогою префіксів *пре-, все-, над-, за-, ультра-, архі-*, суфіксів *-ущ-, -уч-, -езн-, -анн-, -енн-* або слів *дуже, вкрай, особливо, надзвичайно, занадто*): *прадавній, застарий, величезний, страшенний, ультрасильний, архіважливий, надпотужний, злющий, дуже великий*;

б) назви неповних ознак, які утворюються за допомогою суфіксів *-уват-, -яв-* або слів *трохи, ледь, не дуже*: *кислуватий, білявий, трохи низький*;

в) прикметники зі зменшено-пестливими суфіксами: *маленький, коротесенький*;

г) назви незмінних і непорівнюваних ознак: *босий, голий, сліпий, мертвий, глухий, німий, порожній*;

- г) назви мастей тварин: *вороний, гнідий, зозулястий, попелястий*;
- д) назви кольорів, утворені за кольором певних предметів: *цеглястий, салатовий*;
- е) складні прикметники: *світло-зелений, кисло-солодкий*.

13.3. Правопис присвійних прикметників

13.3.1. Правопис присвійних прикметників, похідних від іменників I відміни

1. Від іменників I відміни-назв осіб присвійні прикметники чол. р. творяться за допомогою суфікса *-ин*: *вдова – вдовин, бабуся – бабусин, Леся – Лесин, Володя – Володин*.

УВАГА! Якщо основа іменника закінчується на *г, к, х*, то при додаванні суфікса *-ин* відбувається чергування *г > ж, к > ч, х > ш*: *подруга – подружин, дочка – доччин, свекруха – свекрушин*.

УВАГА! Якщо основа іменника закінчується на *-ія*, то присвійний прикметник має суфікс *-їн*: *Надія – Надіїн*.

2. Відповідні прикметники жіночого роду отримують закінчення *-а*: *вдовина, бабусина, Лесина, Володина, подружина, доччина, Надіїна*, середнього роду – закінчення *-е*: *вдовине, бабусине, Лесине, Володине, подружине, доччине, Надієне*.

3. Відмінюються присвійні прикметники на *-ин (-їн)* за зразком твердої групи:

Відмінок	Чол. р.	Серед. р.	Жін. р.	Мн.
Н.	<i>Лесин</i>	<i>Лесине</i>	<i>Лесина</i>	<i>Лесині</i>
Р.	<i>Лесиного</i>		<i>Лесиної</i>	<i>Лесиних</i>
Д.	<i>Лесиному</i>		<i>Лесиній</i>	<i>Лесиним</i>
З.	<i>Лесин, -ого</i>	<i>Лесине</i>	<i>Лесину</i>	<i>Лесиних, -і</i>
О.	<i>Лесиним</i>		<i>Лесиною</i>	<i>Лесиними</i>
М.	<i>на Лесиному, -ім</i>		<i>на Лесиній</i>	<i>на Лесиних</i>

13.3.2. Правопис присвійних прикметників, похідних від іменників II відміни

1. Від іменників II відміни-назв осіб присвійні прикметники чол. р. творяться за допомогою суфікса *-ів*: *брат – братів, учитель – учителів, орендар – орендарів*.

УВАГА! Якщо основа іменника II відміни закінчується на *-ій*, то присвійний прикметник чол. р. має суфікс *-ів*: *водій – водіїв, Андрій – Андріїв*.

2. Відповідні прикметники жін. р. отримують закінчення *-а*, серед. р. – закінчення *-е*, а також засвідчують видозміну суфікса:

а) *-ів-* змінюється на *-ов-а*, якщо базовий іменник належить до твердої групи: *брат – братів – братова – братове, столяр – столярів – столярова – столярове*;

б) *-ів-* змінюється на *-ев-а*, якщо базовий іменник належить до м'якої чи мішаної груп: *учитель – учителів – учителя – учительє, слухач – слухачів – слухачєва – слухачєве, орендар – орендарів – орендарєва – орендарєве*;

в) *-ів-* змінюється на *-єв-а*: *водій – водіїв – водієва – водієве, Андрій – Андріїв – Андрієва – Андрієве*.

3. Відмінюються присвійні прикметники на *-ів (-ів)* за зразком твердої групи з такими особливостями:

а) похідні від іменників твердої групи послідовно засвідчують зміну суфікса *-ів > -ов-*:

Відмінок	Чол. р.	Серед. р.	Жін. р.	Мн.
Н.	<i>братів</i>	<i>братове</i>	<i>братова</i>	<i>братові</i>
Р.	<i>братового</i>		<i>братової</i>	<i>братових</i>
Д.	<i>братовому</i>		<i>братовій</i>	<i>братовим</i>
З.	<i>братів, братового</i>	<i>братове</i>	<i>братову</i>	<i>братових, -і</i>
О.	<i>братовим</i>		<i>братовою</i>	<i>братовими</i>
М.	<i>на братовому, -ім</i>		<i>на братовій</i>	<i>на братових</i>

б) похідні від іменників м'якої та мішаної груп послідовно засвідчують зміну суфікса *-ів > -ев-*:

Відмінок	Чол. р.	Серед. р.	Жін. р.	Мн.
Н.	<i>учнів</i>	<i>учневе</i>	<i>учнева</i>	<i>читачеві</i>
Р.	<i>учневого</i>		<i>учневої</i>	<i>учневих</i>
Д.	<i>учневному</i>		<i>учневій</i>	<i>учневим</i>
З.	<i>учнів,</i>	<i>учневе</i>	<i>учневу</i>	<i>учневих, -і</i>

	<i>учневого</i>		
О.	<i>учневим</i>	<i>учневою</i>	<i>учневими</i>
М.	<i>на учневому, -ім</i>	<i>на учневій</i>	<i>на учневих</i>

в) похідні від іменників на *-ій* засвідчують зміну суфікса *-їв > -єв-*:

Відмінок	Чол. р.	Серед. р.	Жін. р.	Мн.
Н.	<i>водіїв</i>	<i>водієве</i>	<i>водієва</i>	<i>водієві</i>
Р.	<i>водієвого</i>		<i>водієвої</i>	<i>водієвих</i>
Д.	<i>водієвому</i>		<i>водієвій</i>	<i>водієвим</i>
З.	<i>водіїв, водієвого</i>	<i>водієве</i>	<i>водієву</i>	<i>водієвих, -і</i>
О.	<i>водієвим</i>		<i>водієвою</i>	<i>водієвими</i>
М.	<i>на водієвому, -ім</i>		<i>на водієвій</i>	<i>на водієвих</i>

13.4. Правопис суфіксів *-ов-, -єв- (-єв-)* у відносних прикметниках

1. Від іменників твердої групи відносні прикметники творяться за допомогою суфікса *-ов-ий*: *служба – службовий, кварц – кварцовий, калина – калиновий*.

УВАГА! Від іменника твердої групи *метал* відносний прикметник твориться за допомогою суфікса *-єв-ий*: *металевий*.

2. Від іменників м'якої та мішаної груп присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса *-ов-ий, -єв-ий (-єв-ий)*, а саме:

а) суфікс *-ов-ий* вживається тоді, коли в прикметникові наголос падає на закінчення: *нуль – нульовий, поле – польовий, біль – больовий, дощ – дощовий, ключ – ключовий, борщ – борщовий* (хоч і *борщевий*);

б) суфікс *-єв-ий* вживається тоді, коли в прикметникові наголос падає на основу, а не на закінчення: *марля – марлевий, квасоля – квасолевий, овоч – овочевий, алича – аличевий*.

УВАГА! У прикметниках із наголошеною основою, утворених від іменників м'якої та мішаної груп, виступає суфікс *-єв-ий*:

- якщо основа базового іменника закінчується на подовжений приголосний: *насіння – насінневий, життя – життєвий* (хоч і *життьовий*), *взуття – взуттєвий* (хоч і *взуттьовий*);
- якщо базовий іменник закінчується на *-ій*: *стронцій – стронцієвий*;

- якщо базовий іменник закінчується на *-я [йа]*: *соя – соєвий, дія – дієвий* (хоч і *дійовий* в іншому значенні).

Тренувальні вправи

1. З'ясуйте, чи можливі такі конструкції і чому. Відредагуйте випадки порушення норми.

Трохи дорожуватий, дуже задовгий, самий найдешевший, більш точніший, найспокійна відпустка, найневеликовніша хвороба, подвійніша плата, якнайблизкі стосунки, трохи чорнявий, самий чіткіший, дуже величезний, найбільш найголовніші правила, найпорожніша посудина, щонайдешевий одяг, найбільш відоміший, самий найточніший, менш вдаліший.

2. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники чоловічого та жіночого роду, прокоментуйте написане.

Відвідувач, спадкоємець, комерсант, директор, комісіонер, власник, шахтар, секретар, мачуха, нянька, пасажир, касир, кредитор, приятель, репетитор, коваль, лікар, сторож, завідувач, касир, аптекар, перукар, професор, Валентин, Валентина, Володя, Ольга, Василь, Андрій, Марія, Наталя, Петро, Мирослава, Мирослав, Михайло, Оксана, Олекса, Леся.

3. Від поданих іменників утворіть відносні прикметники, прокоментуйте їх написання.

Матч, черешня, соя, яблуня, щавель, калій, вишня, гроші, калина, клен, кришталь, плече, полин, ситець, стронцій, тиждень, тінь, парча, марля, емаль, душ, перець, сургуч, марганець, діагональ, плащ, грудень, тюль, нуль, взуття, насіння, дощ, сторож, річ, алюміній, кварц, метал.

4. Подані словосполучення запишіть у родовому, орудному та місцевому відмінках однини.

Менша площа, вузча межа, останнє пристанище, крайній куц, Маріїн плащ, літній дощ, круглолице хлоп'я, справжній товариш, Олексіїв зошит, Наталина вихованість, гарна пісня, рання вишня.

§ 14. Правопис та відмінювання займенників

14.1. Правопис неозначених та заперечних займенників

1. Із частками *казна-, хтозна-, бозна-, будь-, -небудь* займенники пишуться через дефіс: *казна-хто, бозна-що, хтозна-чий, будь-який, скільки-небудь*.

2. Із частками *ні-, аби-, де-, -сь* займенники пишуться разом: *ніхто, абиякий, дещо, хтось*.

3. Якщо між часткою і займенником з'являється прийменник, то всі три слова пишуться окремо: *ні про кого, будь для чого, аби з ким, хтозна в чому*.

УВАГА! Якщо прийменник стоїть не між часткою і займенником, а перед часткою, то написання частки і займенника він не змінює: *будь-кого – для будь-кого, будь-чиєю – з будь-чиєю, абищо – на абищо, декого – про декого*.

14.2. Відмінювання займенників

1. Особові займенники 1-ї (*я, ми*) та 2-ї (*ти, ви*) осіб, а також зворотний займенник *себе* при відмінюванні виявляють таку специфіку:

Відмінок	Одн.		Зворотний	Мн.	
	1 особа	2 особа		1 особа	2 особа
Н.	<i>я</i>	<i>ти</i>	–	<i>ми</i>	<i>ви</i>
Р.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>себе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Д.	<i>мені</i>	<i>тобі</i>	<i>собі</i>	<i>нам</i>	<i>вам</i>
З.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>себе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
О.	<i>мною</i>	<i>тобою</i>	<i>собою</i>	<i>нами</i>	<i>вами</i>
М.	<i>на мені</i>	<i>на тобі</i>	<i>на собі</i>	<i>на нас</i>	<i>на вас</i>

УВАГА! Прийменники *з, під, над, перед*, які стоять перед формою **О. в.** займенника 1 особи одн. (*мною*), для милозвучності вживаються з кінцевим *і*: *зі мною, піді мною, наді мною, переді* (можливий варіант *передо*) *мною*.

2. Особові займенники 3-ї особи (*він, вона, воно, вони*) відмінюються так:

Відмінок	Одн.			Мн.
	Чол. р.	Серед. р.	Жін. р.	
Н.	<i>він</i>	<i>воно</i>	<i>вона</i>	<i>вони</i>
Р.	<i>його, до нього</i>		<i>її, до неї</i>	<i>їх, до них</i>
Д.	<i>йому</i>		<i>їй</i>	<i>їм</i>
З.	<i>його, про нього</i>		<i>її, про неї</i>	<i>їх, про них</i>
О.	<i>ним, з ним</i>		<i>нею, з нею</i>	<i>ними, з ними</i>
М.	<i>на ньому, нім</i>		<i>на ній</i>	<i>на них</i>

УВАГА! Особові займенники 3-ї особи при відмінюванні виявляють таку специфіку:

а) в непрямих відмінках після прийменників з'являється приставний приголосний *н*: *нема його – іду до нього, відніс йому – живе при ньому; знав її – чув про неї, відніс їй – зупинився на ній; пам'ятаю їх – звернувся до них;*

б) за відсутності прийменника приставний *н* у Р. в., Д. в. та З. в. не з'являється: *побачив його, передав йому, зустрів її, посміхнувся їй;*

в) в О. в. приставний *н* виступає завжди і не залежить від наявності прийменника: *зроблено ним – іду з ним, сказане нею – говорю з нею, почутий ними – бачився з ними.*

3. Присвійний займенник *мій* (за зразком його відмінюються також *твій, свій*) та питально-відносний *чий* при відмінюванні виявляють таку специфіку:

Відмінок	Чол. р.		Жін. р.		Мн.	
	мій	чий	моя	чия	мої	чії
Н.	<i>мого</i>	<i>чийого</i>	<i>моєї</i>	<i>чєї</i>	<i>моїх</i>	<i>чіїх</i>
Р.	<i>моєму</i>	<i>чийому, чєму</i>	<i>моїй</i>	<i>чійй</i>	<i>моїм</i>	<i>чіїм</i>
Д.	<i>мій, мого</i>	<i>чий, чийого</i>	<i>мою</i>	<i>чю</i>	<i>мої, моїх</i>	<i>чії, чіїх</i>
З.	<i>моїм</i>	<i>чіїм</i>	<i>моєю</i>	<i>чєю</i>	<i>моїми</i>	<i>чіїми</i>
М.	<i>на моєму, моїм</i>	<i>на чийому, чєму, чійм</i>	<i>на моїй</i>	<i>на чійй</i>	<i>на моїх</i>	<i>на чіїх</i>

УВАГА! У серед. р. ці займенники мають ті ж форми, що в чол. р., за винятком Н. в. та З. в.: *моє, чє.*

4. Указівні займенники *той, цей* при відмінюванні виявляють таку специфіку:

Відмінок	Чол. р.		Жін. р.		Мн.	
	той	цей	та	ця	ті	ці
Н.	<i>того</i>	<i>цього</i>	<i>тієї, тої</i>	<i>цієї</i>	<i>тих</i>	<i>цих</i>
Р.	<i>тому</i>	<i>цьому</i>	<i>тій</i>	<i>цій</i>	<i>тим</i>	<i>цим</i>
Д.	<i>той, того</i>	<i>цей, цього</i>	<i>ту</i>	<i>цю</i>	<i>ті, тих</i>	<i>ці, цих</i>

О.	<i>тим</i>	<i>цим</i>	<i>тією, тою</i>	<i>цією</i>	<i>тими</i>	<i>цими</i>
М.	<i>на тому, тім</i>	<i>на цьому, цім</i>	<i>на тій</i>	<i>на цій</i>	<i>на тих</i>	<i>на цих</i>

УВАГА! У серед. р. ці займенники мають ті ж форми, що в чол. р., за винятком Н. в. та З. в.: *те, це*.

5. Указівний займенник *цей* та означальний *весь* при відмінюванні виявляють таку специфіку:

Відмінок	Чол. р.		Жін. р.		Мн.	
	Н.	<i>цей</i>	<i>весь</i>	<i>ця</i>	<i>вся</i>	<i>ці</i>
Р.	<i>цього</i>	<i>всього</i>	<i>цієї</i>	<i>всієї</i>	<i>цих</i>	<i>всіх</i>
Д.	<i>цьому</i>	<i>всьому</i>	<i>цій</i>	<i>всій</i>	<i>цим</i>	<i>всім</i>
З.	<i>цей, цього</i>	<i>весь, всього</i>	<i>цю</i>	<i>всю</i>	<i>ці, цих</i>	<i>всі, всіх</i>
О.	<i>цим</i>	<i>всім</i>	<i>цією</i>	<i>всією</i>	<i>цими</i>	<i>всіма</i>
М.	<i>на цьому, цім</i>	<i>на всьому, всім</i>	<i>на цій</i>	<i>на всій</i>	<i>на цих</i>	<i>на всіх</i>

УВАГА! У серед. р. ці займенники мають ті ж форми, що в чол. р., за винятком Н. в. та З. в.: *це, все*.

6. Фактично за одним зразком відмінюються питально-відносні займенники *хто, що*:

Відмінок	Відмінкові форми	
Н.	<i>хто</i>	<i>що</i>
Р.	<i>кого</i>	<i>чого</i>
Д.	<i>кому</i>	<i>чому</i>
З.	<i>кого</i>	<i>що</i>
О.	<i>ким</i>	<i>чим</i>
М.	<i>на кому, кім</i>	<i>на чому, чім</i>

7. Займенники присвійні *наш, ваш*, питально-відносні *який, котрий*, означальні *кожен (кожний), жоден (жодний), всякий, всілякий, інший, самий, сам* відмінюються за зразком прикметників твердої групи.

Присвійний займенник *їхній* відмінюється за зразком прикметників м'якої групи.

8. Займенники питально-відносний *скільки* та вказівний *стільки* відмінюються за зразком числівника *два*.

9. Складні (заперечні та неозначені) займенники відмінюються лише в основній частині: *абихто* – *абикого*, *абикому* і т. д.; *деякий* – *деякого*, *деякому* і т. д.; *щось* – *чогось*, *чомусь* і т. д.; *нічий* – *нічийого*, *нічийому* (*нічиєму*) і т. д.; *будь-хто* – *будь-кого*, *будь-кому* і т. д.; *що-небудь* – *чого-небудь*, *чому-небудь* та ін.

10. Неозначені займенники *хтось*, *щось*, *якийсь*, *чийсь* у Р. в. та О. в. після приголосних *м* і *х* перед часткою *-сь* можуть отримувати вставний голосний *о*: *кимсь* і *кимось*, *чимсь* і *чимось*, *якимсь* і *якимось*, *чийсь* і *чийось*; *якихсь* і *якихось*, *чиїхсь* і *чиїхось*.

14.3. Типові помилки у вживанні займенників

Займенники в реченні зазвичай вживані замість іменників, прикметників, рідше – числівників. Зважаючи на це, займенник повинен відповідати таким вимогам: а) чітко співвідноситися лише з одним словом із контексту; б) мати той же рід і число, що й замінюване ним слово: *Люблю народ* (одн., чол. р.), *силу якого* (одн., чол. р.) *ніхто не зломить*.

Натомість часто допускають порушення відповідності займенників замінюваним словам.

Така невідповідність трапляється в основному тоді, коли займенник виступає в підрядному реченні і заміщає собою іменник із головного речення: *Вечорами графські діти запрошували молодь до себе в гості, щоб ті приходили у традиційному селянському одязі*. Іменник жін. р. у формі одн. *молодь* у підрядному реченні заміщено займенником-підметом у формі мн. *ті*, а через це і присудок у підрядному реченні набув форми мн. (*приходили*). Окрім того, займенник від замінюваного іменника відділений двома іншими другорядними членами речення, що також ускладнює сприйняття цього висловлення. Результатом адекватного редагування стане такий варіант: *Вечорами графські діти запрошували до себе в гості молодь, щоб та приходила у традиційному*

селянському одязі. Або: *Вечорами графські діти запрошували до себе в гості молодих людей, щоб ті приходили у традиційному селянському одязі.*

Невідповідність займенників заміняваним словам трапляється й тоді, коли займенники забезпечують зв'язок окремих речень у тексті: *Рослинна їжа – прекрасний профілактичний засіб проти багатьох недуг. Це тому, що вони містять вітаміни А, С, D, B₁, РР, Е, К та інші.* Помилкове вживання у другому реченні займенника у формі мн. спотворює зміст усього повідомлення: займенник *вони* за числом відповідає не іменникові *їжа*, а слову *недуги* (виходить, отже, що недуги містять вітаміни, а не їжа). Речення потребує редагування: *Рослинна їжа – прекрасний профілактичний засіб проти багатьох недуг. Це тому, що вона містить вітаміни А, С, D, B₁, РР, Е, К та інші.*

Тренувальні вправи

1. Запишіть подані займенники відповідно до правописних правил. Прокоментуйте написання.

Де(хто), (де)кого, в(де)кого, де(в)кого, аби(хто), аби(ким), будь(що), аби(з)ким, скільки(небудь), хтозна(який), хтозна(з)яким, із(хтозна)яким, будь(хто), будь(кого), до(будь)кого, будь(до)кого, ні(що), ні(про)що, казна(що), ні(хто), ні(від)кого, хтозна(чий), (чий)небудь, (де)що, хтозна(в)чисьму, на(ні)що, який(небудь), у(якому)небудь, хто(сь), у(кому)сь, будь(з)ким, будь(на)кому, ні(до)кого, скільки(небудь), ні(про)що.

2. Займенники, що в дужках, запишіть у потрібному відмінку, прокоментуйте написане.

Спитав у (він), побачив (він), передав через (вони), зустрів (вони), зайшов після (вона), усміхнувся до (він), збудив (вона), згадав про (вони), зв'язок із (вони), надіявся на (він), глянув (вона) у вічі, прийшла до (вона), перед (вони), люблю (він), сміявся з (вони).

3. Відредагуйте помилки, пов'язані з неправильним уживанням займенників.

1. Молода, прогресивна частина парламенту – це майбутнє країни: на них виборцями покладено великі надії. 2. Досвідчені працівники багато часу присвячують роботі з перспективною молоддю, допомагаючи їм збагнути основи майбутньої професії. 3. На сесії Верховної Ради парламентський комітет з питань бюджету виклав його бачення основного фінансового кодексу країни і подав на розгляд уряду його пропозиції. 4. Голодомор 33-го року був нічим іншим, як планомірним етноцидом проти свідомої національно та працьовитої частини українського селянства, в результаті якого кращий їх цвіт зів'яв навіки. 5. Відомості з літописів та археологічні дослідження дають можливість відтворити структуру давнього міста, довідатися про елементи їх архітектури, з'ясувати специфіку господарювання їх мешканців. 6. Якщо вимагається затвердження документації, то їх підписують виконавці розпорядження, а затверджує керівник установи. 7. Заввідділенням звернувся з заявою до директора, в якій висловлює прохання надати собі додаткову місячну відпустку. 8. Діловодство – це діяльність, яка охоплює процес укладання документації, а також організацію роботи з ними під час здійснення управлінської діяльності. 9. Однією з головних передумов підписання стратегії стала нова бюджетна лінія, згідно з яким на транскордонну співпрацю передбачається виділити більше 186 мільйонів євро. 10. Можна навести свіжий і досить кумедний приклад: суперечка, який подає “Українська правда”. 11. Земельна ділянка, що використовується санаторієм, має рекреаційне призначення, через це на ньому заборонена нецільова діяльність. 12. Так і нерозумній нашій молоді, задуреній російськомовною попсою, рингтонами, серіалами і детективами, здається, що, перейшовши на калічену російську, вони стають сучаснішими, крутішими. 13. Але збільшення медової продукції потребує й відповідного його експорту.

4. Поясніть відмінне написання займенникових форм.

Прийшов до нього; прийшов до його хати. Дивилися на неї; дивилися на її роботу. Ми зайшли до нього; ми обізвалися до його товариша. Ми були в неї; це було в її сестри.

§ 15. Правопис та відмінювання числівників

15.1. Відмінювання кількісних числівників

1. Числівник *один* змінюється за родами, числами і відмінками:

Відмінок	Чол. р.	Серед. р.	Жін. р.	Мн.
Н.	<i>один</i>	<i>одне, одно</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
Р.	<i>одного</i>		<i>однієї, одної</i>	<i>одних</i>
Д.	<i>одному</i>		<i>одній</i>	<i>одним</i>
З.	<i>один, одного</i>	<i>одне, одно</i>	<i>одну</i>	<i>одних, одні</i>
О.	<i>одним</i>		<i>однією, одною</i>	<i>одними</i>
М.	<i>на одному, однім</i>		<i>на одній</i>	<i>на одних</i>

УВАГА! Наголос у непрямих відмінках числівника *один* падає на закінчення: *одного́, одному́, на одному́, одні́м, одні́х*. Але в стійких сполученнях наголос, як правило, переходить на перший склад: *один о́дного, один о́дному, один за о́дним*.

2. Числівники *два (дві), двоє, три, троє, обоє, обидва (обидві)* змінюються за такими зразками:

Відмінок	Відмінкові форми					
Н.	<i>два</i>	<i>двоє</i>	<i>три</i>	<i>троє</i>	<i>обоє</i>	<i>обидва</i>
Р.	<i>двох</i>		<i>трьох</i>		<i>обох</i>	
Д.	<i>двом</i>		<i>трьом</i>		<i>обом</i>	
З.	<i>два, двох</i>	<i>двоє, двох</i>	<i>три, трьох</i>	<i>троє, трьох</i>	<i>обоє, обох</i>	<i>обидва, обох</i>
О.	<i>двома</i>		<i>трьома</i>		<i>обома</i>	
М.	<i>на двох</i>		<i>на трьох</i>		<i>на обох</i>	

УВАГА! За зразком *два, двоє* відмінюються неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька*; за зразком *три, троє* – числівники *чотири, четверо*, за винятком О. в.: *чотирма*.

3. Числівники *п'ять, п'ятеро, шість, шестеро* змінюються за такими зразками:

Відмінок	Відмінкові форми			
Н.	<i>п'ять</i>	<i>п'ятеро</i>	<i>шість</i>	<i>шестеро</i>
Р.	<i>п'яти, п'ятьох</i>		<i>шести, шістьох</i>	

Д.	<i>п'яти, п'ятьом</i>		<i>шести, шістьом</i>	
З.	<i>п'ять, п'ятьох</i>	<i>п'ятеро, п'ятьох</i>	<i>шість, шістьох</i>	<i>шестеро, шістьох</i>
О.	<i>п'ятьма, п'ятьома</i>		<i>шістьма, шістьома</i>	
М.	<i>на п'яти, п'ятьох</i>		<i>на шести, шістьох</i>	

УВАГА! За зразком *п'ять, п'ятеро* відмінюються також:

а) числівники *дев'ять, десять* та збірні *дев'ятеро, десятеро*;

б) числівники *одинадцять – дев'ятнадцять, кільканадцять* та збірні *одинадцятро – дев'ятнадцятро, кільканадцятро*;

в) числівники *двадцять, тридцять* та збірні *двадцятро, тридцятро*.

4. Числівники *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, кількадесят* відмінюються подібно до числівника *п'ять*, при цьому перша їх основа (*п'ят-, шіст-, сім-, вісім-, кілька-*) залишається незмінною:

Відмінок	Відмінкові форми
Н.	<i>п'ятдесят</i>
Р.	<i>п'ятдесяти, п'ятдесятюх</i>
Д.	<i>п'ятдесяти, п'ятдесятьом</i>
З.	<i>п'ятдесят, п'ятдесятюх</i>
О.	<i>п'ятдесятьма, п'ятдесятьома</i>
М.	<i>на п'ятдесяти, п'ятдесятюх</i>

5. Числівники *двісті, триста, чотириста* відмінюються за таким зразком:

Відмінок	Відмінкові форми		
Н.	<i>двісті</i>	<i>триста</i>	<i>чотириста</i>
Р.	<i>двохсот</i>	<i>трьохсот</i>	<i>чотирьохсот</i>
Д.	<i>двомстам</i>	<i>трьомстам</i>	<i>чотирьомстам</i>
З.	<i>двісті</i>	<i>триста</i>	<i>чотириста</i>
О.	<i>двомастами</i>	<i>трьомастами</i>	<i>чотирмастами</i>
М.	<i>на двохстах</i>	<i>на трьохстах</i>	<i>на чотирьохстах</i>

6. Числівники *п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот* відмінюються за одним зразком, при цьому перша їх частина (*п'ят-, шіст-, сім-, вісім-, дев'ят-*) також відмінюється:

Відмінок	Відмінкові форми	
Н.	<i>п'ятсот</i>	<i>шістсот</i>
Р.	<i>п'ятисот</i>	<i>шестисот</i>
Д.	<i>п'ятистам</i>	<i>шестистам</i>

З.	<i>п'ятсот</i>	<i>шістсот</i>
О.	<i>п'ятьмастами, п'ятьомастами</i>	<i>шістьмастами, шістьомастами</i>
М.	<i>на п'ятистах</i>	<i>на шестистах</i>

7. Числівники *сім, семеро, вісім, восьмеро* відмінюються за такими зразками:

Відмінок	Відмінкові форми			
Н.	<i>сім</i>	<i>семеро</i>	<i>вісім</i>	<i>восьмеро</i>
Р.	<i>семи, сімох</i>		<i>восьми, вісьмох</i>	
Д.	<i>семи, сімом</i>		<i>восьми, вісьмом</i>	
З.	<i>сім, сімох</i>	<i>семеро, сімох</i>	<i>вісім, вісьмох</i>	<i>восьмеро, вісьмох</i>
О.	<i>сьома, сімома</i>		<i>вісьма, вісьмома</i>	
М.	<i>на семи, сімох</i>		<i>на восьми, вісьмох</i>	

8. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в непрямих відмінках, крім З. в., мають закінчення *-а*: *сорока, дев'яноста, ста*; форма З. в. збігається з формою Н. в.

9. *Тисяча, мільйон, мільярд, нуль* відмінюються як іменники.

10. У складених кількісних числівниках відмінюються усі складові частини:

Відмінок	Відмінкові форми
Н.	<i>сімсот шістдесят дев'ять</i>
Р.	<i>семисот шістдесяти дев'яти, семисот шістдесятьох дев'ятьох</i>
Д.	<i>семистам шістдесяти дев'яти, семистам шістдесятьом дев'ятьом</i>
З.	<i>сімсот шістдесят дев'ять, сімсот шістдесятьох дев'ятьох</i>
О.	<i>сьомастами шістдесятьма дев'ятьма, сімомастами шістдесятьома дев'ятьома</i>
М.	<i>на семистах шістдесяти дев'яти, на семистах шістдесятьох дев'ятьох</i>

11. Порядкові числівники відмінюються як прикметники твердої групи, за винятком числівника *третій*, який відмінюється за м'яким різновидом.

У складених порядкових числівниках змінюється тільки останнє слово: *двісті сорок третій – двісті сорок третього, двісті сорок третьому, двісті сорок третім* і т. д.

12. У дробових числівниках після чисельників *дві, три, чотири* знаменник має форму Н. в. мн.: *дві треті* (частини), *три п'яті* (частини), *чотири десяти* (частини).

Після числівника *п'ять* та наступних знаменник набуває форми Р. в. мн.: *п'ять десятих* (частин), *дев'ять десятих* (частин).

Чисельник відмінюється як відповідний кількісний числівник, а знаменник – як порядковий:

Відмінок	Відмінкові форми	
Н.	<i>дві десяти</i>	<i>шість десятих</i>
Р.	<i>двох десятих</i>	<i>шести десятих</i>
Д.	<i>двом десятим</i>	<i>шести десятим</i>
З.	<i>дві десяти</i>	<i>шість десятих</i>
О.	<i>двома десятими</i>	<i>шістьма десятими</i>
М.	<i>на двох десятих</i>	<i>на шести десятих</i>

13. *Половина, третина, чверть* відмінюються як іменники. *Півтора, півтори, півтораста* не відмінюються.

15.2. Правопис числівників та відчислівникових складних слів

1. У складних числівниках у кінці першої частини м'який знак не пишеться: *п'ятнадцять, шістнадцять, п'ятдесят, шістдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот*.

2. Порядкові числівники на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* пишуться одним словом, а перша частина в них має форму Р. в.: *двохсотий, двохтисячний, сорокашеститисячний, трьохсотп'ятдесятимільйонний*.

Увага! Частини *сто-* і *дев'яносто-* у складі порядкових числівників на *-тисячний, -мільйонний, -мільярдний* не змінюються: *стотисячний, дев'яностомільйонний*.

Увага! У складі порядкових числівників на *-тисячний, -мільйонний, -мільярдний* можливі паралельні форми перших частин *три-* і *трьох-*, *чотири-* і *чотирьох-*: *тритисячний* і *трьохтисячний*, *чотиримільйонний* і *чотирьохмільйонний*.

3. У порядкових числівниках, утворених від назв десятків, перша частина не змінюється: *п'ятдесятий, шістдесятий, сімдесятий, вісімдесятий*.

4. На початку складних слів (прикметників, іменників) числівники *два, три, чотири* мають відповідно форми *дво-, три-, чотири-*, якщо наступна основа починається на приголосний звук (*двосерійний, тришаровий, чотирикутник*), і *двох-, трьох-, чотирьох-*, якщо наступна основа починається на голосний: *двохелектродний, трьохактний, чотирьохеле-ментний*.

Увага! Якщо наступна основа починається на *я*, то можливі паралельні форми із *дво-, три-, чотири-* та *двох-, трьох-, чотирьох-*: *двоярусний і двох'ярусний, триядерний і трьох'ядерний*.

5. Числівники *п'ять, шість* і наступні на початку складних слів мають форму Р. в.: *шестиповерховий, сорокаденний, вісімдесятиріччя, п'ятисоткілограмовий*.

Увага! Форм Р. в. *двох-, трьох-, чотирьох-* набувають і числівники *два, три, чотири*, що входять до складених числівників: *двадцятидвохрічний, тридцятитрьох-денний*.

Увага! Частини *сто-* і *дев'яносто-* на початку складних слів не змінюються: *стодоларовий, дев'яносторіччя*.

6. Якщо перша частина відчислівникового слова записується цифрами, то кінцева частина приєднується через дефіс: *48-мільйонний, 17-поверховий, 250-квартирний, 140-річчя*.

7. Щоб позначити відмінкове закінчення порядкового числівника, позначеного арабськими цифрами, через дефіс подають одну літеру (якщо передостанній звук закінчення голосний) або дві (якщо передостанній звук закінчення приголосний): *до 30-х років, до 21-го сторіччя*.

Увага! До римських цифр букви закінчень не дописуються: *у II кварталі*.

Увага! Відмінкові закінчення кількісних числівників не позначаються: *до 7 років, без 23 днів*.

15.3. Правила сполучуваності

деяких кількісних числівників з іменниками

1. Після числівників *один, одна, одне* та після складених числівників, останнім словом яких є *один, одна, одне*, іменники мають форму Н. в. одн.:

один хлопець, тридцять один учасник, одна книжка, сорок одна учениця, одне село, двадцять одне озеро.

Форма *одні* сполучається із множинними іменниками: *одні штани, одні ворота.*

2. Після числівників *два (дві), три, чотири* та після складених числівників, останнім словом яких є *два, три, чотири*, іменники набувають форми Н. в. мн.: *два ящики, дві книжки, три тижні, чотири вагони, , чотири хлопці, двадцять чотири місяці.*

УВАГА! Якщо при іменникові є прикметник, то він може мати форму Н. в. мн. або Р. в. мн.: *дві нові книги і дві нових книги, два повні ящики і два повних ящики.* Означенням у формі Н. в. надається перевага при іменниках жін. р. Означення у формі Р. в. частіше вживані з іменниками чол. р. та серед. р.

Увага! Якщо іменник стоїть перед числівниками *два, три, чотири* і вказує на приблизність, то він має форму Р. в. мн.: *днів два, тижнів три, місяців чотири.*

УВАГА! Іменники з суфіксом *-ин* при числівниках *два, три, чотири* та складених числівниках, останнім словом яких є *два, три, чотири*, набувають закінчення Р. в. одн. *-а*: *два болгарина, чотири киянина, тридцять три заробітчанина.*

3. Після дробових числівників іменники набувають форми Р. в. одн.: *одна друга кілометра, вісім цілих і сім десятих гектара.*

УВАГА! Якщо до складу чисел входять слова *половина, чверть*, то відмінкова форма іменника залежить від форми цілого числа: *два з половиною ящики* (бо *два ящики*).

УВАГА! Дробові числівники *півтора, півтори* поєднуються з іменниками у формі Р. в. одн., але *півтора* – тільки з іменниками чол. р. та серед. р., а *півтори* – з іменниками жін. р.: *півтора місяця, півтора відра, півтори зміни.*

Дробовий числівник *півтора*ста поєднується з іменниками у формі Р. в. мн.: *півтора*ста гектарів.

4. Після числівників *п'ять, шість* і наступних, а також після числівника *нуль* іменники набувають форми Р. в. мн.: *шість метрів, дванадцять хлопців, мільйон гривень, нуль одиниць*.

5. Із неозначено-кількісними числівниками *кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот* іменники вживаються у формі Р. в. мн.: *кілька хлопців, кількадесят років*.

6. Зі збірними числівниками *двоє, двійко, троє, трійко, обоє, четверо...*, *десятеро...*, *двадцяттеро, тридцяттеро* іменники вживаються у формі Р. в. мн.: *двоє ножиць, четверо курчат*.

Збірні числівники *обидва, обидві* поєднуються з іменниками у формі Н. в. мн.: *обидва учасники, обидві жінки*.

УВАГА! Сполуки зі збірними числівниками здебільшого утворюють:

а) множинні іменники, що називають конкретні предмети: *двоє штанів, троє ножиць, четверо дверей*;

б) іменники чол. р.-назви істот: *двоє хлопців, троє чоловіків, четверо солдатів*, але не рекомендовано поєднувати збірні числівники з назвами офіційних посад (*два міністри*, а не *двоє міністрів*);

в) іменники серед. р.-назви малих за віком істот: *двоє телят, троє поросят, четверо ягнят*;

г) іменники серед. р., що називають конкретні предмети: *двоє вікон*.

7. У датах назви місяців вживаються тільки в Р. в.: *перше лютого, з першим лютого, перше вересня, з першим вересня*.

Тренувальні вправи

1. Провідмініяйте, наводячи всі паралельні відмінкові форми, числівники *175, 356, 789, 641, 914*.

2. Перекладіть з російської, прокоментуйте відмінності в написанні числівників в обох мовах.

Двох акціонерів, двум колегам, о двух происшествиях, двумя вопросами, на восьми страницах, семи задач, с двенадцатью сотрудниками, в шестидесяти километрах, к семидесяти копейкам, на девяносто пяти

квадратных метрах, к шестидесяти девяти гривнам, о восьмидесяти двух рабочих, четырнадцать, пятьсот, ноль целых семь десятых, две седьмых.

3. Замініть цифри словами, поясніть написання.

5-гривенна купюра, 2-денне запізнення, 2-кольорова картина, 2-елементний прилад, 3-актна п'еса, 3-тижнева відпустка, 2-годинна перерва, 4-місячне відрядження, 9-процентний розчин, 15-кілометровий похід, 10-тисячний тираж, 20-поверхова споруда, 127-кілометрове шосе, 3-мільйонний житель, 25-копієчна монета.

4. На базі поданих словосполучень утворіть складні прикметники, прокоментуйте їх написання.

Два бали, два яруси, два електроди, два мільйони, два шари, два атоми, дві зміни, три доби, три осі, три гривні, чотири дні, чотири опори, чотири тисячі, чотири компоненти, дев'ятнадцять градусів, п'ятдесят шість кілометрів, сімдесят років, двісті пудів, вісімдесят п'ять тонн, сто шістнадцять грам.

5. Перекладіть з російської, правильно узгоджуючи числівники та іменники. Де можливо, вживайте паралельні форми з *два, двоє*.

Два клена, два ученика, два часа, два преподавателя, два листа, два ящика, две руки, две статьи, два магнитофона, два хлеба, два человека, два родственника, два плуга, два костюма, два поля, два дерева, два товарища, два компьютера, два рубля, две двери, полтора метра, полторы смены, четыре сейфа, оба конкурсанта.

6. Числівники *півтора* або *півтори* поєднайте у словосполучення з іменниками *метр, літр, кілограм, карбованець, гривня, доба, година, рік, вагон, місяць, процент, тонна, десяток, зміна*.

7. Проаналізуйте подані словосполучення з погляду їх нормативності. У випадку порушення норми відредагуйте.

Два фахівця, півтора вагона, дожити до сто семи років, з дев'яносто чотирма вихованцями, двоє ножиць, двоє мішків, двоє курей, півтора гривні, тридцяттеро учнів, два мільярда, три селянина, обидвом учасникам, два

громадянини, вісім цілих сім сотих кілометра, два з половиною вагона, два професори, півтора місяці, півтори тижні, сім десятих процента, двістітисячне військо, п'ятсотрічний ювілей, двохтисячний рік, обидвох синів, статисячний відвідувач, півтора десятки років, двомільйонний житель, шестидесятирічний ювілей, із сорокома студентами.

8. Розкрийте дужки, числа запишіть словами, а іменники узгоджуйте з числівниками.

Відвантажили 23 (мішок), закупили (1,5 тонна), присутні 6 (учасник), говоримо з 2 (студент), їдемо 7,5 (година), в залі 141 (слухач), на конференції 963 (учасник), замовили 4 (сейф), відсутні 6 (студент), 0,07 (гектар), 2/3 (урожай), 1/3 (частина) коштів, 1,8 (година), 2,5 (доба), 6,9(метр), 265,07 (кілометр), 17,9 (грам), 48,3 (процент), 4,6 (мільйон) тонн.

9. Усі цифри запишіть словами.

До 972 додати 59; від 1576 відняти 243; скласти 352 із 238; сума чисел дорівнює 723; визначити добуток від множення 721 на 15.

10. Запишіть у давальному, орудному та місцевому відмінках.

Шістсот сімдесят учасників, дев'яносто вісім процентів, кількадесят тонн, кільканадцять сторінок, кількасот гривень, обидва учасники, обидві жительки, п'ятеро бізнесменів, семеро студентів.

§ 16. Особливості вживання та правопис дієслівних форм

16.1. Розподіл дієслів за типами дієвідмінювання

1. Усі дієслова розподіляються на два типи дієвідмінювання – дієвідміни. Найбільш надійний спосіб визначити дієвідміну дієслова базований на аналізі основи інфінітива.

2. До II дієвідміни належать дієслова, які в основі інфінітива перед суфіксом *-ти* мають суфікси *-и-*, *-і-*, *-ї-*, а також після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* – суфікс *-а-*, за умови, що ці суфікси випадають у теперішньому часі (перевірити це можна, наприклад, за формою 1-ї особи одн., яка відповідає на питання *я що роблю?*)

Решту дієслів об'єднує I дієвідміна.

Розглянемо такий спосіб визначення дієвідміни на конкретних прикладах. Так, дієслово *волочити* перед суфіксом *-ти* має суфікс *-и-*, який випадає в теперішньому часі (*волочу*), отже, воно представляє II дієвідміну. Дієслово *бурмотіти* має суфікс *-і-*, який випадає в теперішньому часі (*бурмочу*), отже, воно належить до II дієвідміни. Дієслово *кричати* має після *-ч-* суфікс *-а-*, який опускається в теперішньому часі (*кричу*), отже, воно представляє II дієвідміну.

Натомість до I дієвідміни належать дієслова *радіти* (є суфікс *-і-*, однак він не опускається в теперішньому часі: *радію*), *стукати* (є суфікс *-а-*, але він стоїть не після *ж, ч, ш, щ*), *волокти*, *молоти* (нема жодного з потрібних для II дієвідміни суфіксів) тощо.

Увага! Іноді дієслова, подібні за звучанням та однакові або близькі за значенням, залежно від суфікса в основі інфінітива можуть належати до різних дієвідмін: *гуркотати* – *гуркочу* (I дієвідміна, бо суфікс *-а-* стоїть не після *ж, ч, ш, щ*), *гуркотіти* – *гуркочу* (II дієвідміна, бо суфікс *-і-* в теперішньому часі випадає); *волокти* – *волочу* (I дієвідміна, бо нема потрібних суфіксів), *волочити* – *волочу* (II дієвідміна, бо суфікс *-и-* в теперішньому часі опускається) і т. ін.

3. Як винятки до I дієвідміни належать дієслова *хотіти*, *ревіти*, *гудіти*, *іржати*, хоч у їхній структурі наявні суфікси *-і-* та *-а-*, які опускаються в теперішньому часі (*хочу*, *реву*, *гуду*, *іржу*).

У дієсловах типу *бити*, *лити*, *жати*, *почати* тощо звуки *и* та *а* не є суфіксами, а входять до кореня, тому ці дієслова належать також до I дієвідміни.

4. Як винятки до II дієвідміни належать дієслова *спати*, *стояти*, *бігти*, *боятися*, хоч у структурі їхніх інфінітивних основ нема потрібних суфіксів.

5. До жодної з дієвідмін не належать дієслова *бути*, *дати*, *їсти*, а також ті, що закінчуються на *-вісти* (типу *відповісти*, *переповісти*, *доповісти*, *заповісти*).

16.2. Правопис дієслівних форм теперішнього часу

1. У теперішньому часі закінчення дієслів у кожній із особово-числових форм залежать від дієвідміни:

Особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
	Одн.	Мн.	Одн.	Мн.
1	-у (-ю)	-емо (-ємо)	-у (-ю)	-имо (-імо)
2	-еш (-єш)	-ете (-єте)	-иш (-їш)	-ите (-іте)
3	-е (-є)	-уть (-ють)	-ить (-іть)	-ять (-ять)

УВАГА! Дієслова I дієвідмини на початку закінчення в більшості осіб мають тематичний голосний *е* (*є*), а в 3 особі мн. – закінчення *-уть* (*-ють*):

Особа	Особові форми дієслів I дієвідмини			
	волокти		уміти	
	Одн.	Мн.	Одн.	Мн.
1	волочу	волочемо	умію	уміємо
2	волочеш	волочете	умієш	умієте
3	волоче	волочуть	уміє	уміють

УВАГА! Дієслова II дієвідмини на початку закінчення в більшості осіб мають тематичний голосний *и* (*і*), а в 3 особі мн. – закінчення *-ать* (*-ять*):

Особа	Особові форми дієслів II дієвідмини			
	волочити		клеїти	
	Одн.	Мн.	Одн.	Мн.
1	волочу	волочимо	клею	клеїмо
2	волочиш	волочите	клеїш	клеїте
3	волочить	волочатъ	клеїть	клеять

2. Під час дієвідмінювання дієслів у теперішньому часі в кінці основи перед особово-числовими закінченнями відбувається чергування приголосних *з, з > ж*; *к, ц > ч*; *х, с > ш*; *д > дж*; *зд > ждж*; *т > ч*; *ст, ск > ц*, а саме:

а) у дієсловах I дієвідмини чергування відбувається в усіх особово-числових формах:

Особа	Особові форми дієслів I дієвідмини			
	гуркотати		тесати	
	Одн.	Мн.	Одн.	Мн.
1	гуркочу	гуркочемо	тешу	тешемо
2	гуркочеш	гуркочете	тешеш	тешете
3	гуркоче	гуркочуть	теше	тешуть

б) у дієсловах II дієвідмини чергування відбувається тільки в 1 особі одн.:

Особа	Особові форми дієслів II дієвідмини			
	гуркотіти		їздити	
	Одн.	Мн.	Одн.	Мн.
1	гуркотію	гуркотіємо	їзджу	їздімо
2	гуркотієш	гуркотієте	їздиш	їздіте
3	гуркотіє	гуркотіють	їздить	їздіють

1	<i>гуркочу</i>	<i>гуркотимо</i>	<i>їжджу</i>	<i>їздимо</i>
2	<i>гуркотиши</i>	<i>гуркотите</i>	<i>їдиши</i>	<i>їдите</i>
3	<i>гуркотить</i>	<i>гуркотять</i>	<i>їдить</i>	<i>їдять</i>

Увага! У дієслові *бігти* чергування *г > ж* відбувається в усіх особах: *біжу, біжиши, біжить, біжимо, біжите, біжать*.

3. У дієсловах II дієвідміни, основа яких закінчується на губний *б, п, в, м, ф, у* 1 особі одн. та 3 особі мн. перед закінченням з'являється м'який *л'*; якщо звук *л'* з'являється в дієсловах I дієвідміни в 1 особі одн., то він зберігається в усіх особах:

Особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
	<i>сипати</i>		<i>ловити</i>	
	Одн.	Мн.	Одн.	Мн.
1	<i>сиплю</i>	<i>сиплемо</i>	<i>ловлю</i>	<i>ловимо</i>
2	<i>сиплеш</i>	<i>сиплете</i>	<i>ловиши</i>	<i>ловите</i>
3	<i>сипле</i>	<i>сиплють</i>	<i>ловить</i>	<i>ловлять</i>

16.3. Правопис дієслівних форм майбутнього часу

1. Для вираження майбутньої дії українська мова має три різні дієслівні форми: просту, складну і складену.

Дієслова доконаного виду (*що зробити?*) мають одну форму майбутнього часу – просту. Дієслова недоконаного виду (*що робити?*) мають дві форми майбутнього часу – складну і складену.

2. Проста форма майбутнього часу твориться від дієслів доконаного виду за допомогою закінчень, спільних із теперішнім часом:

а) дієслова I дієвідміни на початку закінчення в більшості осіб мають тематичний голосний *е (є)*, а в 3 особі мн. – закінчення *-уть (-ють)*; чергування *г, з > ж; к, ц > ч; х, с > ш; д > дж; зд > ждж; т > ч; ст, ск > щ* відбувається в усіх особах:

Особа	Особові форми дієслів I дієвідміни			
	<i>засвістати</i>		<i>прочитати</i>	
	Одн.	Мн.	Одн.	Мн.
1	<i>засвищу</i>	<i>засвищемо</i>	<i>прочитаю</i>	<i>прочитаємо</i>
2	<i>засвищеш</i>	<i>засвищете</i>	<i>прочитаєш</i>	<i>прочитаєте</i>
3	<i>засвище</i>	<i>засвищуть</i>	<i>прочитає</i>	<i>прочитають</i>

б) дієслова II дієвідміни на початку закінчення в більшості осіб мають тематичний голосний *и (і)*, а в 3 особі мн. – закінчення *-ать (-ять)*; чергування *г, з > ж; к, ц > ч; х, с > ш; д > дж; зд > ждж; т > ч; ст, ск > щ* відбувається лише в 1 особі одн.:

Особа	Особові форми дієслів II дієвідміни			
	<i>засвистіти</i>		<i>загоїти</i>	
	Одн.	Мн.	Одн.	Мн.
1	<i>засвищу</i>	<i>засвистимо</i>	<i>загою</i>	<i>загоїмо</i>
2	<i>засвистиш</i>	<i>засвистите</i>	<i>загоїш</i>	<i>загоїте</i>
3	<i>засвистить</i>	<i>засвистять</i>	<i>загоїть</i>	<i>загоять</i>

3. Складна форма майбутнього часу твориться від дієслів недоконаного виду шляхом додавання до інфінітива спеціальних закінчень майбутнього часу, що за походженням є особовими формами дієслова *(й)няти (-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть)*:

Особа	Особові форми дієслова <i>читати</i>	
	Одн.	Мн.
1	<i>читатиму</i>	<i>читатимемо</i>
2	<i>читатимеш</i>	<i>читатимете</i>
3	<i>читатиме</i>	<i>читатимуть</i>

4. Складена форма майбутнього часу твориться від дієслів недоконаного виду шляхом поєднання інфінітива з особовими формами майбутнього часу допоміжного дієслова *бути*:

Особа	Особові форми дієслова <i>читати</i>	
	Одн.	Мн.
1	<i>буду читати</i>	<i>будемо читати</i>
2	<i>будеш читати</i>	<i>будете читати</i>
3	<i>буде читати</i>	<i>будуть читати</i>

16.4. Дієвідмінювання дієслів, що не належать до жодної дієвідміни

Деяку специфіку у формах теперішнього (простого майбутнього) часу мають дієслова, що не належать до жодної із дієвідмін.

Так, дієслово *бути* в теперішньому часі в усіх особах представлене формою *є* (лише в художній літературі трапляються інші форми: *еси* – 2 особа одн., *єсть* – 3 особа одн., *суть* – 3 особа мн. та ін.)

Дієслово *їсти* в теперішньому часі, дієслова *дати* та з кінцівкою *-вісти* (типу *відповісти, переповісти, доповісти*) у простому майбутньому часі мають такі форми:

Особа	Особові форми					
	<i>їсти</i>		<i>дати</i>		<i>-вісти</i>	
	Одн.	Мн.	Одн.	Мн.	Одн.	Мн.
1	<i>їм</i>	<i>їмо</i>	<i>дам</i>	<i>дамо</i>	<i>-вім</i>	<i>-вімо</i>
2	<i>їси</i>	<i>їсте</i>	<i>даси</i>	<i>дасте</i>	<i>-віси</i>	<i>-вісте</i>
3	<i>їсть</i>	<i>їдять</i>	<i>дасть</i>	<i>дадуть</i>	<i>-вість</i>	<i>-відять</i>

УВАГА! Форми 3 особи мн. типу *відповідять, переповідять, доповідять* трапляються нечасто, натомість уживані конструкції на зразок *дадуть відповідь* або дієслова *перекажуть, повідомлять*.

16.5. Правопис дієслівних форм наказового способу

1. У простій формі наказового способу дієслова мають такі особові закінчення:

Особа	Закінчення / Особові форми			
	Одн.			
2	<i>-и</i>	<i>вивчи, бери</i>	<i>-Ø</i>	<i>ознайом, ріж</i>
Мн.				
1	<i>-імо</i>	<i>вивчімо, берімо</i>	<i>-мо</i>	<i>ознайоммо, ріжмо</i>
2	<i>-іть</i>	<i>вивчіть, беріть</i>	<i>-те</i>	<i>ознайомте, ріжте</i>

УВАГА! Закінчення *-и, -імо, -іть* у формах наказового способу виступають у таких випадках:

а) під наголосом: *пиши, пишімо, пишіть*;

б) у дієсловах із наголошеним префіксом *ви-*: *випиши, випишімо, випишіть*;

в) після збігу приголосних у кінці основи: *підкресли, підкреслимо, підкресліть*.

УВАГА! У формах 2 особи одн. з нульовим закінченням після *д, з, с, л, н* пишеться знак м'якшення: *сядь, лізь, стань, дозволь*; знак м'якшення зберігається також у формах інших осіб: *сядьмо, сядьте, лізьмо, лізьте* та ін.

2. Складена форма наказового способу утворюється лише для 3 особи одн. та мн. шляхом поєднання часток *хай, нехай* та дієслова у формі 3 особи одн. і мн.: *хай шиє, хай шиють*.

Тренувальні вправи

1. Визначте дієвідміну. Подані дієслова запишіть в 1 та 2 особах однини, а також 3 особі множини, прокоментуйте особові закінчення.

Волочити, волокити, свистіти, свистати, рости, ростити, лізти, лазити, білити, біліти, стукати, стукотіти, хропіти, хропити, їздити, слатися, стелитися, гуркотіти, гуркотати, везти, возити, полоти, нести, носити, краяти, кроїти, стерегти, сторожити, колихати, чистити.

2. У поданих формах 2 особи однини теперішнього часу на місці крапок поставте пропущені літери, прокоментуйте написання особових закінчень.

Балоту..ишя, допомага..иш, економ..иш, кро..иш, кра..иш, сохн..иш, кол..иш, суш..иш, колиш..иш, сипл..иш, мрі..иш, отримув..иш, утримув..иш, ненавид..иш, бач..иш, святку..иш, позича..иш, сторож..иш, стел..иш, в'ян..иш, сипл..иш, мел..иш, хил..ишя, струж..иш, борон..иш, важ..иш, терп..иш, пал..иш, рад..иш.

3. Подані дієслова запишіть в усіх можливих формах 1 особи однини майбутнього часу.

Натякати, натякнути, брати, взяти, допомагати, допомогти, платити, заплатити, рахувати, перерахувати, злегковажити, нехтувати, знехтувати, одержати, помічати, помітити, позичати, позичити, скористатися.

4. Подані дієслова запишіть в усіх можливих формах наказового способу.

Вигнати, виганяти, поставити, брати, взяти, ознайомити, визволити, повірити, затямити, вдарити, прагнути, колихати, знайти, знаходити, виміряти, вимірювати, підкреслити, винести, повірити, розрізати, вивчити, озвучити.

§ 17. Правопис, особливості вживання дієприкметників та дієприслівників

17.1. Творення та особливості вживання

активних дієприкметників теперішнього часу

1. Дієприкметники за ознакою стану поділяють на два розряди:

а) активні (називають ознаку предмета, зумовлену дією того ж предмета):
лежачий камінь;

б) пасивні (називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета): *погашене вогнище.*

За значенням часу розрізняють дієприкметники теперішнього та минулого часів.

2. Загальну схему творення дієприкметників можна зобразити так:

Стан	Активний		Пасивний
	Теперішній	Минулий	Минулий
Суфікси	<i>-уч-ий, -юч-ий -ач-ий, -яч-ий</i>	<i>-л-ий</i>	<i>-н-ий -ен-ий -т-ий</i>

3. Усі дієприкметники відмінюються за зразком прикметників твердої групи.

17.1.1. Творення та особливості вживання

активних дієприкметників теперішнього часу

1. Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду.

Увага! Основу теперішнього часу найлегше визначати за формою 3-ї особи мн. теперішнього часу: вона передуює закінченням *-уть (-ють)* та *-ать (-ять)*, пор.: *писати – пишуть, сидіти – сидять.*

2. Вибір суфікса залежить від дієвідміни базового дієслова: суфікси *-уч-ий, -юч-ий* використовуються при творенні дієприкметників від дієслів I дієвідміни (*нести – несуть > несучий*), *-ач-ий, -яч-ий* – від дієслів II дієвідміни (*сидіти – сидять > сидячий*).

3. Активні дієприкметники теперішнього часу в українській мові вживані без залежних слів.

Сполучення таких дієприкметників із залежними словами суперечать літературній нормі. Зазвичай їх заміняють підрядними реченнями: *поважаючий*

себе > який поважає себе, виконуючий пісню > який виконує пісню, граючий у виставі > який грає у виставі.

Часом такі конструкції можна замінити іменниковими словосполученнями: *завідуючий кафедрою > завідувач кафедри, виконуючий обов'язки > виконувач обов'язків.*

4. Навіть одиничні активні дієприкметники теперішнього часу в українській мові вживані обмежено. Помітна виразна тенденція до заступлення їх прикметниками: *ріжучий диск > різальний диск, уточнююче запитання > уточнювальне запитання, узагальнююче слово > узагальнювальне слово.*

17.1.2. Творення та особливості вживання активних дієприкметників минулого часу

1. Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфікса *-л-ий*: *пожовтіти > пожовтілий, спочити > спочилий.*

Увага! Суфікс *-ну-*, наявний в основі інфінітива, при творенні активних дієприкметників минулого часу опускається: *зів'янути > зів'ялий, змокнути > змоклий*. Опускається також кінцевий приголосний кореня у випадках типу *опастити > опалий*.

2. В українській мові при творенні активних дієприкметників минулого часу суфікси *-ш-ий, -вш-ий* не використовуються.

Форми на зразок *допомігший, позеленівший, почавший* не відповідають літературній нормі. Замість них прийнято вживати підрядні речення: *який допоміг, який переміг, який почав*.

17.1.3. Творення та особливості вживання пасивних дієприкметників

1. Якщо основа інфінітива закінчується на суфіксальний голосний *-а-* (*-я-*), то пасивні дієприкметники творяться за допомогою суфікса *-н-ий*: *обладнати > обладнаний, осідлати > осідланий, плутати > плутаний, спиляти > спиляний.*

Увага! Якщо основа інфінітива закінчується суфіксом *-ува-*, то цей суфікс у ненаголошеній позиції зберігається: *обговорювати* > *обговорюваний*, *досліджувати* > *досліджуваний*, а в наголошеній позиції змінюється на *-ова-*: *розмалювати* > *розмальований*, *розбудувати* > *розбудований*.

2. Якщо дієслово має односкладовий корінь на *и, і, у, а* та на *ер*, то пасивні дієприкметники творяться за допомогою суфікса *-т-ий*: *бити* > *битий*, *зігріти* > *зігрітий*, *взути* > *взутий*, *почати* > *початий*, *терти* > *тертий*.

3. Якщо основа інфінітива закінчується на суфікс *-ну-* та на буквосполучення *оро, оло*, то паралельно утворюються пасивні дієприкметники з суфіксом *-т-ий* та з суфіксом *-ен-ий* (перед суфіксом *-ен-ий* відбувається розвиток *-ну-* > *-н-*, *оро, оло* > *ор, ол*): *стиснути* > *стиснутий* і *стиснений*, *зігнути* > *зігнутий* і *зігнений*, *колоти* > *колотий* і *колений*, *молоти* > *молотий* і *мелений*.

4. В інших випадках пасивні дієприкметники утворюються за допомогою суфікса *-ен-ий* (*-єн-ий*): *принести* > *принесений*, *бачити* > *бачений*, *варити* > *варений*, *присвоїти* > *присвоєний*.

Увага! Перед суфіксом *-ен-ий* відбувається чергування приголосних *г, з* > *ж*; *к, ц* > *ч*; *х, с* > *ш*; *д* > *дж*; *зд* > *ждж*; *т* > *ч*; *ст, ск* > *щ*, а губні *б, п, в, м, ф* заступаються сполуками *бл, пл, мл, вл, фл*: *розбудити* > *розбуджений*, *позолотити* > *позолочений*, *скосити* > *скошений*, *пекти* > *печений*, *зберегти* > *збережений*, *мостити* > *мощений*, *купити* > *куплений*.

5. У суфіксах пасивних дієприкметників *н* ніколи не подвоюється: *запрограмований*, *обладнаний*, *стиснений*.

6. В українській мові дієприкметники на *-ся* не вживані. Якщо дієприкметник твориться від зворотного дієслова на *-ся*, то постфікс *-ся* відпадає: *зібратися* > *зібраний*, *втомитися* > *втомлений*, *зажуритися* > *зажурений*.

7. У реченнях пасивні дієприкметники вживано переважно в ролі означень. Вони також можуть бути іменною частиною складеного іменного присудка, але тоді поєднуються з дієслівною зв'язкою *бути* (у теперішньому

часі форму *є* можна пропускати): Я був дуже вражений твоїм учинком. Цей глечик [є] уже розбитий.

У ролі присудка надають перевагу безособовим дієслівним формам на *-но, -то*: *написаний > написано, забитий > забито, зроблений > зроблено, розглянутий > розглянуто*. Ці форми вживано в ролі головного члена в односкладних безособових реченнях: *Постанову прийнято одностайно*. При них не буває підмета, але є прямий додаток, виражений *З. в. чи Р. в.* відмінком без прийменника: *рішення прийнято, звіт заслухано, усі плани розглянуто, помилок не помічено*.

Безособова форма на *-но, -то* виражає дію, минулу недавно: *Останнє заняття закінчено*. Якщо ж ідеться про давно закінчену або майбутню дію, то додається допоміжне дієслово *було* або *буде*: *Минулого року було опубліковано посібник. Незабаром буде опубліковано новий посібник*.

17.2. Творення і правопис дієприслівників

1. Дієприслівники минулого часу творяться від основ інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів *-вши, -ши*: *сказати > сказавши, перемогти > перемігши*.

2. Дієприслівники теперішнього часу творяться від основ теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів *-учи, -ючи* (від дієслів I дієвідміни) та *-ачи, -ячи* (від дієслів II дієвідміни): *полоти – полють > полючи, волокти – волочуть > волочучи; сидіти – сидять > сидячи, волочити – волочать > волочачи*.

Увага! При творенні дієприслівників від дієслів I дієвідміни перед суфіксами *-учи, -ючи* відбувається, як і у формі 3 особи мн. теперішнього часу, чергування *г, з > ж; к, ц > ч; х, с > ш; д > дж; зд > жддж; т > ч; ст, ск > щ*, а також *б > бл, п > пл, м > мл, в > вл, ф > фл*: *гуркотати – гуркочуть > гуркочучи, в'язати – в'яжуть > в'яжучи, чесати – чешуть > чешучи, полоскати – полощуть > полощучи, сипати – сиплють > сиплючи*.

При творенні дієприслівників від дієслів II дієвідміни кінцевий приголосний основи, як і у формі 3 особи мн. теперішнього часу, зберігається, а

губні *б, п, в, м, ф* заступаються сполуками *бл, пл, мл, вл, фл*: *гуркотіти – гуркотять > гуркотячи, водити – водять > водячи, платити – платять > платячи, чистити – чистять > чистячи, любити – люблять > люблячи.*

3. У кінці дієприслівників завжди пишеться *и*: *кажучи, володіючи, сидячи, принісиши, почувши.*

Увага! Дієприслівники теперішнього часу треба відрізнити від близьких за звучанням активних дієприкметників у Н. в. мн. та З. в. мн., які, на відміну від дієприслівників, відповідають на питання *які?* й мають закінчення *-і*: *співаю працюючи* (що роблячи?), але *працюючі* (які?) чоловіки.

Тренувальні вправи

1. Утворіть пасивні дієприкметники; дотримуйтеся правил чергування приголосних.

Погодити, дослідити, об'їздити, оголосити, завісити, стригти, заволокти, скоротити, помітити, застудити, косити, вимостити, розбудити, обгородити, спустити.

2. Утворіть пасивні дієприкметники.

Оновити, оновлювати, записувати, записати, застосувати, застосовувати, бракувати, індустріалізувати, комбінувати, кооперувати, інтенсифікувати, відраховувати, відрахувати, іменувати, перемелювати, виконувати, виконати.

3. Утворіть, де можливо, два дієприкметники пасивного стану.

Кинути, ілюструвати, колоти, згорнути, молоти, повернути, одягнути, послабити, погасити, спляти, взяти, бажати, припинити, платити, звалити, затиснути, полоти.

4. Доберіть точні відповідники до російських конструкцій із дієприкметником *следующий*.

Отчёт планируем напечатать в следующем номере газеты. Планируется рассмотрение следующих вопросов. Это можно сделать следующим образом. Стороны руководствовались следующими соображениями. Соответственно предварительной договорённости стороны согласовали следующее. Все

следующие через станцию поезда опаздывают. В следующий раз обязуюсь предоставить полный отчёт. В обязанности поставщика входит следующее. Следующий шаг будет более жёстким. Срок пребывания в должности заканчивается в следующем году.

5. Перекладіть українською мовою російські конструкції з дієприкметниками.

Неудавшийся предприниматель, имеющиеся доказательства, сложившиеся традиции, финансируемый проект, истекший год, подавляющее большинство, регулируемый курс, относящийся к образованию, прогрессирующая инфляция, конкурирующие фирмы, перечисляемые средства, содержащий информацию, правящая партия, требуемые средства, занимаемая должность, занимаемые деньги, ведущий специалист, ведущая роль, ведущая отрасль хозяйства, ведущее колесо, текущий год, текущие дела, текущий счёт, текущая политика, текущий ручей.

6. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники.

Оголошувати, оголосити, виїжджати, їхати, рости, ростити, ламати, ходити, залишити, залишати, волочити, волокити, свистати, свистіти, полоти, краяти, мостити, полоскати, кроїти, краяти.

7. Прокоментуйте необхідність написання *і* чи *и* на місці крапок.

1. Тікаюч.. від підлості людської, ховатись мушу завжди у собі. 2. Хмари, молитовно склавиш.. долоні й сонно зиркаюч.. на землю, шепочуть свою нечутну молитву вітрові. 3. Тремтяч.. тіні ажурові розквітлий кидає каштан. 4. Напівпрозорі жовтіюч.. та червоніюч.. кетяги солодко дрімали серед лапатога листя. 5. Підглядаюч.. кудлатий сон ячменів, вітер і собі приліг. 6. У вечірньому повітрі все ще тремтять ледь живі, та вже завмираюч.. звуки. 7. Кружляють над степом орли, виглядаюч.. здобич у сутінках. 8. Чи чули ви, як в дзвоні молотка співає сталь, вітаюч.. людину?

8. Перекладіть українською мовою російські конструкції з дієприслівниками.

Набирая скорость, решая проблемы, печатая деньги, опоздав на собрание, устав от работы, выйдя за дверь, невзирая на трудности, выучив стих, сидя в комнате, просидев два часа.

РОЗДІЛ 2. Пунктуація

§ 18. Тире у простому неускладненому реченні

18.1. Тире між підметом та присудком

1. Між підметом та присудком ставиться тире, якщо присудок виражений іменником у Н. в.: *Моє життя – руйновище любові. Жива природа – ось довічний храм.*

Але перед присудком-іменником тире зазвичай не ставиться, якщо:

- а) присудок-іменник має при собі заперечну частку *не*: *Серце не камінь*;
- б) присудок-іменник має при собі частки *як, мов, ніби, наче* і под. та *що* (у значенні *як*): *Вода як скло. Осінь сонце як мачушине серце. Дівочий вік як маків цвіт. Твій погляд що вогонь.*

УВАГА! Кома перед словами *як, мов, ніби, наче, що* ставиться тільки тоді, коли вони стоять після присудка, вираженого прикметником, дієприкметником, дієсловом (у цьому випадку словами *як, мов, ніби, наче, що* починається порівняльний зворот), пор.: *Вода прозора, як скло. Осінь сонце холодне, як мачушине серце. Дівочий вік короткий, як маків цвіт. Твій погляд палить, що вогонь*;

в) підмет виражений особовим чи вказівним займенником: *Ми спадкоємці спадків розграбованих. То камінь, а не серце*;

г) перед присудком-іменником стоїть вставне слово, частка, сполучник або неузгоджений другорядний член речення, що відноситься до присудка: *Турист тільки гість, а не господар. Підтримка друзів, кажуть, запорука успіху. Людина кожна якоюсь мірою поет. Хліб усьому голова.*

У цих випадках тире можна ставити з метою смислового та інтонаційного виділення присудка чи підмета, але тоді тире кваліфікують як необов'язковий (факультативний) розділовий знак: *Вовк – не пастух, а засць – не городник. Життя – як той потік, а час – мов океан. Бо ти на землі – людина. Жінка ж – тільки жінка.*

Тире обов'язкове лише тоді, коли перед присудком-іменником є вказівні частки *це, то, ось, значить*: *Умерти на полі – то не слава. Духовність – то як*

озонова пелюстка. Вона – оце моє щастя. Чужа душа – то, кажуть, темний ліс.

УВАГА! Якщо вказівні частки *це, то, ось, значить* стоять після вставного слова, прислівника, частки або сполучника, то тире може не ставитися: Смерть *усе-таки* це празник, який буває тільки раз в житті. Якщо ж указівні частки стоять перед вставним словом, прислівником, часткою або сполучником, то тире обов'язкове: Смерть – *це усе-таки* празник, який буває тільки раз в житті.

2. Між підметом та присудком ставиться тире, якщо хоча б один із головних членів речення виражений інфінітивом: Чути мамину мову – така благодать. Любити свій народ – то жити його болем.

УВАГА! Тире ставиться й тоді, коли перед присудком-інфінітивом є заперечна частка *не*: Життя прожити – *не* поле перейти.

3. Між підметом та присудком ставиться тире, якщо присудок виражений кількісним числівником: Тричі по п'ять – п'ятнадцять.

4. Не треба ставити тире перед присудком, який виражений прикметником, дієприкметником, порядковим числівником, займенником: Мій молодший син кмітливіший. Мій перший віри написаний в окопі. Цей виступ на сцені для мене перший.

Тире як факультативний розділовий знак у такому випадку можна ставити хіба що з метою смислового та інтонаційного виділення присудка: Усмішка твоя – єдина, мука твоя – єдина, очі твої – одні.

5. Не ставиться ніякий розділовий знак перед частками *як, мов, ніби, наче* і под., які стоять перед присудком-дієсловом: Ліси *наче* світилися наскрізь.

18.2. Тире в неповному реченні

1. У складному чи простому реченні на місці пропущеного присудка, який легко встановити з контексту (з попередньої частини речення чи з попереднього речення), зазвичай ставиться тире: *Не місце людину* красить, а людина – місце. *У дверях* з'явився чоловік середніх літ. *За ним* – дві жінки. У мовленні на місці такого тире обов'язкова вичікувальна пауза.

2. У простому еліптичному реченні на місці пропущеного присудка, який можна відновити зі змісту самого речення, тире кваліфікують як факультативний розділовий знак (у мовленні на місці такого тире роблять вичікувальну паузу): *На серці – спомин маминого свята*. Відсутність тире означає відсутність паузи: *Зима в душі, на всій землі зима*.

3. Тире як факультативний розділовий знак ставиться також на місці пропущеного підмета, рідше – додатка, якщо підмет чи додаток легко встановити з контексту (з попередньої частини речення чи з попереднього речення): *Поганий учитель підносить істину, гарний – вчить її знаходити. Дві сльози зустрілися у морі. Перша – в глибину морську попала*. У мовленні на місці такого тире обов'язкова вичікувальна пауза. Відсутність тире означає відсутність паузи: *Повний колос до землі гнеться, а порожній угору преться*.

Тренувальні вправи

1. Поставте розділові знаки, поясніть пунктограми.

1. *Гори наче розступилися перед мандрівниками*. 2. *Моя Україна не палац бучний над смутком хаток посивілих*. 3. *Сухі гілки це вже вінок терновий*. 4. *Довіра звір полоханий*. 5. *Слабкість це одна з диверсій*. 6. *Сумління річ тендітна і марка*. 7. *Цей білий світ березова кора по чорних днях побілена десь звідтам*. 8. *Адресовані людям вірші найщиріший у світі лист*. 9. *Любов це той солодкий дар з якого люди потім роблять гіркість*. 10. *То небезпечно генія цькувати він у безсмерті страшно вам воздасть*. 11. *Любов це діло люди неосудне по всі віки*. 12. *Комиш як стіна з обох боків*. 13. *Чужа душа то кажуть темний ліс*. 14. *Чужа душа то тихе море сліз*. *Плювати в неї гріх тяжкий*. 15. *Безсмертя нації у слові*. 16. *Мої літа не монотонні дублі*. 17. *Мудрість іде без блиску бездумність у позолоті*. 18. *Ми власники сплюндрованих святинь*. 19. *Поезія це завжди неповторність якийсь безсмертний дотик до душі*. 20. *Оця реальна мить вже завтра буде спомином а післязавтра казкою казок*. 21. *Його душа як пень старий*. 22. *Удовіти горе терпіти*. 23. *На воді ряска немов кора*. 24. *Кожен учитель заручник своїх учнів*. 25. *Слова полова але вогонь в одежі слова Безсмертна чудотворна фея*. 26. *О ні*

поет не гладіатор щоб бавить натовп цирковий! 27. Слово не стріла а серце пробиває. 28. Я не самотній є з ким вік прожити. 29. Віра це нестримне бажання перетворити мрію в реальне життя. 30. Життя з подвійним дном химера. 31. Очі два озерця морської води. 32. А люди як поле пісень і пшениці. 33. На вечір клонить. Тиша ніби скло. 34. Мої сини як зима і весна. Старший меткий і проворний як задерикуватий зимовий день. Молодший невірноважений як весняна повінь. 35. Ті вечори осінні як напій що пахне ґрунтом яблуками й гроном. 36. Мадонну малюють це не писати строфи бо очі річ тонка далеко не проста. 37. Душа моя переповнена радістю й жалем. 38. Відкриваю заплакані очі. Навкруги порожнеча німа. 39. Земля не може жити без сонця а людина без щастя. 40. Чисте морозне повітря немов наливає наснагою все тіло. 41. А голос у дівчини мов тої скрипки спів. 42. Твоя любов на грані маячні. 43. В одних болять рани в інших душа. 44. Багата держава яку утворюють бідні люди абсурд. 45. Зніми мені легенькою рукою сніжинку із брови а з серця лід. 46. Осінь то як передсмертна сповідь. 47. Це лиш слова але такі пекучі. 48. Наче кулька в жонглера на вістрі наша куля земна. 49. Всесвіт не поле і люд не глядач і час не ворота футбольних моментів і куля земна не футбольний м'яч в ногах генералів і президентів. 50. В піснях дівоча світла туга. 51. Найбільший прояв геніальності в засіяній ниві. 52. І плакати це також щастя. 53. Навколо мла. Крізь вікна чорно. 53. Ми звикли до неї вона до нас. 54. Всесвіт наш це дивна казка це одна з фантазій Божих. 55. Церква наче соромиться стояти посередині села на найвищому пагорбі. 56. Доля наче примхлива дівчинка. 57. Доля примхлива наче дівчинка. 58. Тепер дійсність дивніша за сни. 59. Я мандрівник що втратив береги. 60. Очі чорні як дві вуглини. 61. Печаль моя щаслива і гірка. 62. Поети чутливі як діти. 63. А ніч наче озеро в берегах неба. 64. Повітря наче граніт прозорий. 65. Мої роки неначе ті солдати що відслужили строк. 66. Цей вересневий сад немов причал. 67. Хвилина кожна зрима і вагома а день як сад у визрілих плодах. 68. Комусь життя забави та відради а світ закритий ширмою вікна турбота в нього цілий вік одна дістать дружині пудри та помади. 69. Дівочі сльози як дощ

весняний. 70. Дівочі сльози рясні як дощ весняний. 71. Доросла пам'ять то уже не слайди. 72. Але життя не сон... Воно не склянка чаю. 73. Я зернятко а ти зоря осіння. 74. Людське життя не книги чорновик. 75. Життя мабуть це завжди Колізей.

§ 19. Розділові знаки при звертаннях, вставних і вставлених компонентах

19.1. Розділові знаки при звертаннях

1. Звертання в реченні найчастіше відокремлюється комами: *Сій, сіваче, в людські груди правди вічної зерно. Тобі, земле моя рідна і велика, матінко велична, мої всі поривання.*

2. На початку речення після звертання може ставитися знак оклику, якщо звертання вимовляється з виразною окличною інтонацією та великою паузою після нього. У такому випадку наступне слово пишеться з великої літери: *Україно! Ти для мене диво!*

3. Підсилювальні частки *о, ой*, що стоять безпосередньо перед звертанням, утворюють із ним одне емоційне та інтонаційне ціле й комами від нього не відокремлюються: *О слово рідне! Ти стоїш на чаті предковічних пам'яток святині. Ой бандуро, рідна сестро, золотії струни! Вложи в неї моє серце, високії думи.*

УВАГА! Якщо між частками *о, ой* та звертанням стоїть особовий займенник, то звертання від них відокремлюється: *Ой ти, орле сизокрилий, високо літаєш.*

4. Вигуки, що стоять безпосередньо перед звертанням, відокремлюються від нього комами: *Ох, пісне, чому, як той птах, не летиш? Гей, блискавице, громова сестрице, де ти?*

УВАГА! Вигук, що стоїть перед особовим займенником, за яким іде звертання, не відокремлюється: *Гей ти, доле моя, хоч тепер обізвись!*

19.2. Розділові знаки при вставних компонентах

1. Вставні слова і словосполучення від решти речення відокремлюються комами: *Вже почалось, мабуть, майбутнє. Оце, либонь, вже почалось.*

УВАГА! Вставні слова і словосполучення передають такі значення:

а) упевненість, невпевненість, сумнів, припущення: *безперечно, безсумнівно, без сумніву, безумовно, видно, в усякому разі, гадаю, думаю, дійсно, звичайно, звісно, здавалось, здається, ймовірно, либонь, мабуть, може, можливо, можна сказати, напевне, напевно, очевидно, по суті, правда, припустімо, зрозуміло, скажімо* тощо;

б) емоційну оцінку фактів (радість, задоволення, жаль, співчуття, здивування тощо): *шкода, на біду, на щастя, на жаль, на лихо, на подив, на радість, на сором, нівроку, грішним ділом, дивна річ, ніде правди діти, нічого гріха тайти, хвалити Бога, чого доброго, як навмисне, як на зло* тощо;

в) звичайність фактів, що повідомляються: *буває, бувало, було, трапляється, як водиться, як завжди, як звичайно* тощо;

г) послідовність викладу думок та їхній зв'язок: *взагалі, з одного боку, з другого боку, до речі, зрештою, кінець кінцем, між іншим, навпаки, нарешті, насамперед, отже, по-перше, приміром, зокрема, головним чином, наприклад, словом* тощо;

г) спосіб оформлення висловлюваних думок: *бачите, як бачите, взагалі, власне, значить, з дозволу сказати, інакше кажучи, коротше кажучи, м'яко кажучи, між нами кажучи, по правді кажучи, правду кажучи, мовляв, словом, одним словом, іншими словами, даруйте на слові, так би мовити, точніше, як кажуть, признатись* тощо;

д) джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, мовляв, повідомляють, за словами..., за визначенням..., на думку..., на мою думку, з погляду..., зі свого боку, по-моєму, як відомо, як указано* тощо;

е) активізують увагу читача чи слухача: *бач, бачиш, бачите, будь ласка, вірите, даруйте на слові, знаєте, майте на увазі, між нами кажучи, пам'ятаєте, уявіть собі, погодьтеся* тощо.

2. Ніколи не бувають вставними слова *адже, буквально, все-таки, все ж таки, до того ж, за традицією, майже, між тим, мовби, мовбито, ніби, нібито, неначе, приблизно, принаймні, притому, причім, при цьому, тим часом, у кінцевому підсумку, якраз, навіть, насамперед, водночас*.

3. Окремі слова можуть виступати то як вставні компоненти, то як звичайні члени речення.

Якщо слово є звичайним членом речення, то його не можна опустити, без нього зміст і структура речення руйнується: *Життя здавалося йому одноманітним, сірим* (дієслово *здавалося* виконує роль зв'язки у структурі складеного іменного присудка; опустити його без шкоди змісту речення не вдасться).

Якщо слово є вставним компонентом, то його можна легко опустити: *Запала така тиша, що, здавалося, можна було почути дихання кожного*. Пор.: *Запала така тиша, що можна було почути дихання кожного*.

3.1. Слово *звичайно* вставне тоді, коли вживане для підтвердження думки й має значення 'само собою зрозуміло': *Звичайно, грека трохи дивували суворих скіфів грізні ритуали*. Як обставина слово *звичайно* виражає значення 'найчастіше': *Простий підмет звичайно виражається іменником у називному відмінку, рідше – іншими частинами мови*.

3.2. Вставне слово *навпаки* вживане для підсилення того, що суперечить сказаному, очікуваному: *Чисте небо не налягало на гори, а, навпаки, своєю високою легкою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх*. Обставина *навпаки* реалізує значення 'зовсім інакше', 'всупереч кому-, чому-небудь': *Він уважно вислухав, але зробив усе якраз навпаки*.

3.3. Вставне слово *нареши́ті* вказує на зв'язок думок, порядок викладу, виражає значення 'ще, крім того': *У народній медицині використовують чимало рослин, як-от: дев'ятисил, деревій, череду, полин, материнку, ромашку і, нареши́ті, кропиву*; а також вживається для передачі невдоволення, нетерпіння: *І ось, нареши́ті, запалахкотіло воно, наше вогнище*. Обставина часу

нарешті має значення ‘після всього, під кінець’: Нарешті він знайшов своє справжнє покликання.

3.4. Вставне слово *справді* вживане у значенні ‘правду кажучи’, ‘це правда’: Справді, добре сміється той, хто сміється останнім. Обставина *справді* натомість реалізує значення ‘у дійсності’, ‘насправді’: *Поки живий, я хочу справді жити.*

3.5. Вставне слово *по суті* виражає значення ‘насправді’: *І кожен фініш – це, по суті, старт.* Обставина *по суті* реалізує значення ‘головне, суттєве’: *Говори по суті справи.*

3.6. Вставне слово *здається* виражає невпевненість, припущення: Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю! Присудок *здається* має значення ‘має в чийй уяві певний вигляд’, ‘постає в уяві’: Здається вічністю буття маленька мить.

3.7. Вставне слово *може* виражає невпевненість, припущення: Усе це, може, щастя й невелике, та більшого не вмів я досягти Присудок *може* має значення ‘спроможний щось зробити’: *Людина поспішає зробити все, що може.*

3.8. Вставне слово *правда* виражає значення ‘щоправда’: Правда, не все так склалося, як жадалося. Іменник *правда* має значення ‘істина, те, що відповідає дійсності’ і виступає в реченні підметом чи додатком: *Мужича правда єсть колюча.*

3.9. Вставні слова *проте, однак* виступають у середині чи в кінці речення у значенні ‘незважаючи на це’: *Хата допотопна, вікна покосились, а віконниці, проте, новісінькі, голубі.* Протиставні сполучники *проте, однак* можна замінити сполучником *але*: *Як не гуляла війна по висоті, проте не все ще спалила.* У поєднанні зі сполучниками *а, та* (у значенні *але*) виступають лише протиставні сполучники *проте, однак*: *Чоловік втомився, а проте не спав.*

4. Після сполучника *і (й)* перед вставним словом ставиться кома, якщо речення після вилучення вставного слова не руйнується: *Я відразу зрозумів, що бачу перед собою справжнього і, видно, бувалого моряка.* Вставне слово *видно*

можна легко вилучити без спотворення змісту речення: *Я відразу зрозумів, що бачу перед собою справжнього і бувалого моряка.*

Після сполучника *і (ї)* на початку речення перед вставним словом кома, як правило, не ставиться: *І справді, маленька білочка за деякий час вкрилася м'якою пухнастою шерстю.*

5. Кома між сполучником *а* (рідше *але*) та вставним словом ставиться, якщо сполучник і вставне слово не утворюють змістової єдності: *Час – він мудрий, фікції скасує, а, між іншим, я таки зостанусь.* Вставний компонент *між іншим* не утворює змістової єдності зі сполучником і може бути вилучений або переставлений без шкоди змісту речення: *Час – він мудрий, фікції скасує, а я таки зостанусь.* *Час – він мудрий, фікції скасує, а я таки зостанусь, між іншим.*

Після сполучника *а* перед вставним словом кома не ставиться, коли сполучник і вставне слово є одним цілим: *Все, може, так, а може, все інак* (вилучити чи переставити вставне слово *може* без шкоди змісту речення не вдасться).

6. Між двома вставними словами ставиться кома: *А може, власне, і не в тому справа.*

7. Кома опускається перед вставним словом, що стоїть після ряду однорідних членів речення перед узагальнювальним словом: *І небо, і море, і земля, і гори – здавалося, все завмерло у тривожному передчутті.*

8. Вставне слово не виділяється комами, якщо воно стоїть на початку відокремленого члена речення. У такому випадку вставне слово відокремлюються разом із цим членом, але не відділяється комою від нього: *Лелека, очевидно рятуючи себе, полетів геть і забув про родину* (вставне слово *очевидно* стоїть на початку дієприслівникового звороту й виражає припущення щодо додаткової дії, вираженої дієприслівником *рятуючи*). *Вранці, мабуть годині о восьмій, повернеться батько* (вставне слово *мабуть* стоїть на початку відокремленої уточнювальної обставини часу й виражає припущення щодо часу).

УВАГА! Якщо вставне слово стоїть після відокремленого члена речення, то воно стосується не його, а інших слів у реченні, отже, виділяється комами з обох боків: *Лелека, рятуючи себе, очевидно, полетів геть і забув про родину* (припущення *очевидно* стосується вже основних дій *полетів і забув*, а не додаткової дії, вираженої дієприслівником *рятуючи*). *Вранці, годині о восьмій, мабуть, повернеться батько* (припущення *мабуть* стосується вже дії *повернеться*, а не часу).

УВАГА! Вставні слова, які стоять у середині відокремленого члена речення, виділяються комами: *На полі, поораному, мабуть, ще восени, вже зеленіла трава.*

9. Після вставного словосполучення, в якому пропущено слово, ставиться тире: *Отже, виховання повинно невсипуце піклуватися, щоб, з одного боку, відкрити вихованцеві можливість знайти собі корисну працю у світі, а з другого – надихнути йому невтомну жадобу праці.*

19.3. Розділові знаки при вставлених компонентах

Вставлені компоненти (слова, словосполучення, речення) вносять додаткову інформацію, містять якісь зауваження, уточнення, пояснення. Вони тісно пов'язані зі змістом речення й можуть стояти лише в середині його.

1. Вставлені речення відокремлюються парними розділовими знаками:

а) комами, якщо вставлене речення вимовляється майже таким самим тоном, як і основне: *Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном;*

б) тире, якщо вставлене речення вимовляється підвищеним тоном: *А з неба – не раз так буває на Великдень – скрапне теплий дощик і засвітить веселка, як Божий заповіт любові.*

УВАГА! Розділові знаки, що мають бути на місці розриву основного речення вставним, ставляться перед першим тире, перед другим тире чи перед обома тире – за умовами контексту основних чи вставленого речень: *Є ж люди на землі – а то б не варто й жити, – що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать* (кома перед другим тире ставиться, бо далі йде підрядне речення);

в) дужками, якщо вставлене речення вимовляється пониженим тоном: У затінках попід гінкою ліщиною (рибалки тут щоосені вудлища собі ріжуть) прозоро-зелені шпичаки конвалій, кропива з-під торішнього листя пнеться.

УВАГА! Розділові знаки, що мають бути на місці розриву основного речення вставним, ставляться після другої дужки: З-за погрібника пахло м'ятою (росло її там, густої та холодної, багато), а від хати несло духом матіоли (кома після вставленого речення відмежовує два основні речення, поєднані протиставним сполучником а).

2. У кінці вставлених речень, що відокремлені парними дужками або тире, можливі знак оклику, знак питання або три крапки (перше слово наступного після вставленої конструкції речення пишеться з малої літери): *Годинник бив – що з ним? – зовсім не ту годину. В щирім серці, в чесних грудях – вірю, знаю! – квіти є! І наче десь мила іде, озивається (і знов я заплющую очі свої...), і шелест від плаття все більш наближається.*

3. Дужками відокремлюються вставлені слова та словосполучення, вживані як додаткові зауваження, а також посилення на країну, місто, час, справжнє прізвище тощо: *Гераклід Понтійський (IV ст. до н. е.) називав Піфагора найученішим із сучасників.*

Тренувальні вправи

1. Поставте розділові знаки, поясніть пунктограми.

1. *Мабуть ще людство дуже молоде.* 2. *Зберегли українці дотепер і зовсім це не хиба глибоку шану до хліба.* 3. *А Ярема страшно глянуть по три по чотири так і кладе.* 4. *Біда біду як кажуть перебуде.* 5. *Вечірнє сонце дякую за всіх котрі нічим не осквернили душу.* 6. *Любов це діло люди неосудне по всі віки.* 7. *Чужа душа то кажуть темний ліс.* 8. *А хтось же вас народжував слова.* 9. *Буває часом сліпну від краси.* 10. *Хто не живе для інших той отже й для себе не живе.* 11. *Це може навіть і не вірші а квіти кинуті тобі!* 12. *Та хіба коли-небудь легко було поетові якщо звичайно він є справжнім поетом?* 13. *Справді а чому б не взнати якісь нові шляхи й координати?* 14. *А втім відомо вже що зазнають змін і зорі і сонце.* 15. *Був тоді там кажуть куцик*

глоду. 16. Можливо грека трохи дивували суворих скіфів грізні ритуали. 17. Ріка звичайно не Егейське море. 18. Між іншим дехто вибирав не втечу хоч міг так само звіятись, втекти. 19. Мені завжди здавалося що в Греції навіть статуї теплі. 20. По вулиці йду і здається уперше розплющив я очі на світ. 21. Прийдіть до мене кароокі дні де білий світ стелився при мені. 22. Коли буду я навіть сивою і життя моє піде мрякою я для тебе буду красивою а для когось може й ніякою. 23. Якщо платити злочином за злочин то як же жити люди на землі. 24. Боюсь твої очам відкрити душу. Ти чорнобривий пильно не дивись! 25. Я завтра сонце буду умирати. Я перейшла вже смертницьку межу. 26. Трагічна мово вже тобі труну не тільки вороги а й діти власні тешуть. 27. О рідне слово хто без тебе я? 28. Ти знов прийшла моя печальна музо? 29. В неволі тяжко хоча й волі сказати по правді не було 30. Старі дуби спасибі вам за осінь за відлітання радості і птиць. 31. Біднесенький мій ліс він зовсім задубів! 32. Не знаю чи побачу Вас чи ні. А може власне і не втому справа. 33. Ой біжи біжи досадо не вертай до хати не пусти тебе колиску синову гоїдати. 34. А рік у юності ціла вічність яка здається ніколи не кінчиться. 35. Кажуть тільки у горі в печалі у тузі пізнаються хороші безкорисливі друзі. 36. Кожна людина це вважай ціла галактика зі своїми магнітними бурями супутниками періодами неспокою. 37. Що не кажіть а неминучість є у чергуванні радості і лиха. 38. На жаль світ збудований так що щастя однієї людини досягається ціною страждань інших людей. 39. Морозний сніг блискучий та легкий здається падає на серце прямо. 40. На щастя ми нового часу діти з космічним шалом в голові ще не забули як траву косити і як ступати по траві. 41. А може справді мудрість в тім що краще у житті згоріть на полум'ї палкім ніж згаснуть в темноті. 42. Звісно я міг би написати цілу повість життя але цей шлях дуже далеко завів би. 43. Важко було люди і вам зі мною і мені між вас. 44. Нелегко кажуть жити на дві хати. 45. А може просто скригнула галузка? 46. Чужа душа давно сказали повита тьмою для усіх. 47. Видно було вже пізно бо ніде по хатах не світилося. 48. Трудно розказати для чого власне нам потрібна мрія і що вона таке та певне в світі

ніхто живий без мрії не прожив. 49. Раптом небо зовсім спустилося на гори і здавалося всі вершечки гір накрилися величезною сірою ватяною ковдрою. 50. Мряка ця віщувала однак чудову днину. 51. Цю рослину родом вона з Китаю та індії татари завжди брали з собою в походи. 52. Кароокі каштани падали на лісові стежки і здавалося веселі очі дивляться з землі. 53. Замрячив дрібний дощик і здавалося весь ліс плаче за пташками. 54. Справді сонце встало і оглядало світ палаючим оком. 55. Може це біль наш а може вина може бальзам на занедбані душі. 56. О люди люди свою душу не замикайте на замки. 57. Ой ти весно-веснянко прилітай до нас зранку! 58. Ой жоржино моя жоржино доки в полі тобі стояти? 59. Ну, а ти струнка ялино ти з усіх найкраща в лісі. 60. Ой музо-чарівнице ти вірна помічнице прилинь до мене з неба. 61. Дівчина очевидно зваживши ситуацію перестала хвилюватися. 62. Дівчина зваживши ситуацію очевидно перестала хвилюватися. 63. Скатертина тарілки ложки виделки і ножі словом все що треба для сервірування столу було вже давно готове. 64. Дитячі ігри з одного боку це розваги а з другого важливий засіб виховання. 65. В центрі села тече річка з дивною мабуть татарською назвою. 66. Міжнародний валютний фонд очевидно втративши надію одержати від уряду переконливі гарантії реформування економіки погрожує припинити інвестування. 67. Віце-спікер парламенту внісши це питання на розгляд Верховної Ради очевидно мусив би спрогнозувати чергове протистояння фракцій та депутатських груп. 68. Матеріальні збитки заподіяні без сумніву професійною недбалістю керівника колективу підтверджені документами. 69. Надвечір мабуть годині о шостій представники обох сторін досягли згоди з найгостріших питань. 70. Вранці очевидно о дев'ятій годині розпочнеться офіційна церемонія зустрічі делегації в аеропорту "Бориспіль".

§ 20. Розділові знаки між однорідними членами речення

20.1. Кома між однорідними членами речення,

з'єднаними без сполучників

1. Між однорідними членами речення, з'єднаними без сполучників, ставиться кома: *А яблука падають, котяться, губляться.*

2. Кілька означень при означуваному іменнику можуть бути однорідними й неоднорідними.

2.1. Означення неоднорідні і не розділяються комою, якщо вони характеризують предмет у різних планах, наприклад, за розміром і кольором (*Червоним великим колом заходило сонце*), за кольором і відношенням до інших об'єктів (*У зеленому березовому гаю полилася урочиста пісня*) та ін. Між такими означеннями не можна вставити сполучник сурядності *і*.

2.2. Означення однорідні і розділяються комою в таких випадках:

а) якщо вони характеризують предмет в одному плані, наприклад, тільки за кольором: *Голубі, сині, фіолетові, рожеві пасама снувалися над горами. У цьому випадку наявна інтонація переліку, а між означеннями можна вставити сполучник *і*;*

б) якщо вони дають предметові загальну позитивну оцінку: *Над містом стояла тиха, погожа літня ніч;*

в) якщо першим стоїть непоширене означення (виражене одиничним словом), а другим – поширене (виражене дієприкметниковим зворотом): *Ніч розкидала над нами своє темне, зорями всипане покривало.*

УВАГА! Означення неоднорідні і не розділяються комою, якщо першим стоїть поширене, а другим – непоширене, пор.: *Ніч розкидала над нами своє зорями всипане темне покривало.*

3. Не є однорідними і не розділяються комою два дієслова в тій самій граматичній формі, одне з яких містить вказівку на рух, а друге – на його мету: *Піду подивлюся ту вашу виставу.*

20.2. Кома між однорідними членами речення,

з'єднаними єднальними сполучниками *і* (*й*), *та* (у значенні *і*)

1. Якщо два однорідні члени речення з'єднані одиничним єднальним сполучником, то кома між ними не ставиться: *Душу опанував тихий і глибокий настрій. Нехай думка, як той ворон, літає та кряче.*

2. Кома ставиться між усіма однорідними членами, якщо перед кожним із них повторюється однаковий єднальний сполучник: *Земля дочекалась і рясту, і сонця, і цвіту.*

УВАГА! Навіть якщо перший із трьох і більше таких однорідних членів не має при собі єднального сполучника, то кома після нього ставиться: *Люб^іть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня.*

3. Коли два слова, перед кожним із яких стоїть сполучник *і* (*й*), становлять єдиний усталений вислів (фразеологізм), то кома між ними не ставиться: *і так і сяк; і туди і сюди; і вдень і вночі; і сміх і гріх* та ін.

4. Якщо однорідні члени речення зв'язані єднальними сполучниками в пари, то комами відокремлюються пари: *У житті поруч добро і зло, правда і кривда.*

5. Кома не ставиться між різними однорідними членами речення, з'єднаними неповторюваним сполучником *і* (*й*): *Довженко як митець і особистість був більший і багатший за всі художні світи, ним створені* (у першому випадку сполучник *і* поєднує однорідні прикладки, у другому – однорідні присудки).

20.3. Кома між однорідними членами речення,

з'єднаними протиставними сполучниками

а, але, та* (у значенні *але*), *проте, зате, однак, одначе

Перед протиставним сполучником, який з'єднує однорідні члени речення, кома обов'язкова: *Тече вода в синє море, та не витікає. Дім силою будують, а розумом скріплюють.*

20.4. Кома між однорідними членами речення,

з'єднаними розділовими сполучниками

або, чи, ні...ні, то...то, не то...не то, чи то...чи то

1. Перед одиничним розділовим сполучником *або, чи*, який поєднує однорідні члени речення, кома не ставиться: *Вузька стежка щезала часом серед кам'яної пустелі або ховалася під виступом скелі. Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки.*

2. Кома ставиться між однорідними членами, якщо розділовий сполучник *або, чи* перед ними повторюється: *Мені б або на годинку заснути, або десь трохи пройтися.*

УВАГА! Якщо перший із трьох таких однорідних членів не має при собі сполучника *або, чи*, то кома після нього також ставиться: *Малим ховався він у бур'янах на городі, чи в очереті біля річки, чи в хащах лісових.*

3. Між однорідними членами речення, поєднаними сполучниками *ні...ні, то...то, не то...не то, чи то...чи то*, кома обов'язкова: *Ні жаль, ні пекучий біль не відволікали мене. А дівчина вчорами то співає, то плаче.*

УВАГА! Коли два слова, перед кожним із яких стоїть сполучник *ні*, становлять єдиний усталений вислів (фразеологізм), то кома між ними не ставиться: *ні туди ні сюди; ні так ні сяк; ні те ні се; ні риба ні м'ясо; ні вдень ні вночі; ні краю ні кінця; ні сіло ні впало; ні живий ні мертвий; ні пуху ні пера; ні в тин ні в ворота; ні слуху ні духу та ін.*

**20.5. Кома між однорідними членами речення,
з'єднаними приєднувальними сполучниками
*а також, ще й, та й, а то й, та ще***

Перед сполучниками *а також, ще й, та й, а то й, та ще*, які приєднують до попередніх членів речення ще один елемент, кома обов'язкова: *Посаджу я в саду вишню, ще й черешеньку. Тоня защобетала до батька, ще й за руку взяла.*

**20.6. Кома між однорідними членами речення,
з'єднаними парними сполучниками *не тільки...а й, не тільки...але й,
не тільки...а ще й, як...так і, не так...як, хоч...але, хоч...зате,
не стільки...скільки і под.***

Кома ставиться перед другим елементом парних сполучників, що вживані при однорідних членах речення: *Минулі покоління лишили нам не так розв'язання проблем, як самі проблеми. Індик хоч не співає, зате багато думає.*

20.7. Крапка з комою між однорідними членами речення

Між однорідними членами речення, якщо вони поширені й містять свої розділові знаки або якщо вони віддалені за змістом, замість коми можна

ставити крапку з комою: *Хмарки переходили легко і так низько, як в хаті; віддавали перловою рожевістю і синню, забарвлюючи повітря відсвітами.*

20.8. Тире між однорідними членами речення

Між двома однорідними членами речення треба ставити тире в таких випадках:

а) якщо однорідні члени речення, поєднані без сполучників, протиставляються один одному (між ними можна вставити протиставний сполучник *а*): *З городу не біжить – вихором вилітає Мар'яна. Не жалибна – ясна краса твоя. Не лише сонце – все небо дихало спекою;*

б) між двома однорідними присудками, поєднаними без сполучників або за допомогою сурядного сполучника *і* (*й*), якщо друге дієслово вказує на причину дії, пояснює, уточнює попередню дію, виражає узагальнення, наслідок: *Кудкудаче курка – і гніздо видає; Всі оглухли – похилились в кайданах;*

в) між двома однорідними присудками, поєднаними без сполучників або за допомогою сурядного сполучника *і* (*й*), якщо є раптова зміна подій: *Прогуркотів поїзд – зник у степу. Захвилювалася вода, покотилася валами до берега, наблизилася – і вдарила з глухим стогоном в пісок.*

20.9. Розділові знаки при узагальнювальних словах

1. Після узагальнювального слова перед однорідними членами речення ставиться двокрапка: *Все повторялось: і краса, й потворність. Усе було: асфальти й спориші.*

УВАГА! Якщо при узагальнювальному слові є слова *а саме, як-от, наприклад*, то перед ними ставиться кома, після них – двокрапка: *У траві можна було викосити всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок.*

УВАГА! Якщо між узагальнювальним словом та однорідними членами речення є синтаксична конструкція, яка відокремлюється комами (поширене означення, підрядне речення тощо), то після цієї конструкції перед однорідними членами, замість двокрапки, ставлять кому і тире: *За ніч підросли всі квіти, що жили на луках, – сон-трава, медок, дзвіночки, зірочки.*

2. Якщо однорідні члени, що стоять після узагальнювального слова, не завершують речення, то після них ставиться тире: Скрізь: на пустирях, у рівчаках та неглибоких балках – *росте ця рослина.*

УВАГА! Тире опускається, якщо речення завершує синтаксична конструкція, яка відокремлюється комою (поширене означення, підрядне речення, наступне сурядне речення тощо): Все в ньому по-своєму жило: і спілі хліба, і пташиний спів, і небесний спокій, настояний на сонці і зорях. *Почали стигнути плоди різних дерев: черешні, вишні, абрикоса, персика, а кизил усе ще зелений.*

3. Після однорідних членів речення перед узагальнювальним словом ставиться тире: Дерева, птахи, люди – *все навколо сповнене великої весняної сили.*

УВАГА! Перед тире ставиться кома, якщо вона потрібна за умовами контексту (кома може закривати підрядне речення, поширене означення чи іншу синтаксичну конструкцію): Синій цвіт залізняка, папороть, квасець, заячий холодок і навіть кабель, протягнений по землі від пересувних електростанцій, – *усе аж плющить у цей час від роси.*

УВАГА! Кома опускається перед вставним словом, що стоїть після ряду однорідних членів речення перед узагальнювальним словом: *І небо, і море, і земля, і гори* – здавалося, все завмерло у тривожному передчутті.

4. Якщо узагальнювальне слово вживається двічі для його смислового підсилення (перед однорідними членами та після них), то після першого узагальнювального слова ставиться двокрапка, а перед другим – тире: Усе: і повітря, й покручені лози, і зів'яла трава – *усе це мимохить нагадує їй щасливі хвилини її життя.*

УВАГА! Якщо після першого узагальнювального слова є синтаксична конструкція, яка відокремлюється комами (поширене означення, підрядне речення, наступне сурядне речення тощо), то перед однорідними членами речення ставиться кома і тире, а після однорідних членів перед другим

узагальнювальним словом – тире: *Все, що на землі проростало, – кущі, молоді дерева, чагарники – все бралось багряними фарбами.*

5. Іноді, найчастіше в науковому та офіційно-діловому стилях, двокрапка перед однорідними членами речення переважно після дієслова може ставитися навіть тоді, коли узагальнювальне слово відсутнє. У цьому випадку перед переліком робиться пауза, а однорідні члени читаються з перелічувальною інтонацією: *Іменник як частину мови характеризують: лексичне значення предметності, граматичні значення роду, числа і відмінка, синтаксична роль підмета чи додатка.*

Тренувальні вправи

1. Поставте розділові знаки, поясніть пунктограми.

1. *Замолоду нас вабить і збуджує нашу уяву все грандіозне великі ріки великі дерева пишні суцвіття а потім ми починаємо помічати маленькі квіточки травинки й листочки.* 2. *Запахла осінь в'ялим тютюном та яблуками та тонким туманом.* 3. *Ти не така як інші. Виняткове у тебе все і мова і хода і вигнуте розкрилля чорноброве й безмежжя синє як розливвода.* 4. *Березу вільху і ліщину дубів могутність величаву і навіть тихий верболіз люблю я ліс.* 5. *Різні квіти айстри, чорнобривці жоржини росли в маминому садку.* 6. *Луки гори пишні сади виструнчені у святковому вбранні все принишло знемагаючи від сонця.* 7. *Неспокій рух і боротьбу я бачив скрізь в дубовій вербовій корі в старих пеньках у дуплах в болотній воді на поколупаних стінах.* 8. *Не хлібом єдиним а творчості дивом і криком дитини існує людина.* 9. *Люблю твій шум і шепіт серед поля і серцем чую силу наливну.* 10. *Є в коханні і будні і свята є у ньому і радість і жаль бо не можна життя заховати за рожевих ілюзій вуаль.* 11. *Усе в чеканні спілі краплі рос земля і місяць вишні і тополі.* 12. *Пригадую усе трави зім'ятий запах і лісу глухуватий гук і небо в зоряних крапах і дощ і серця перестук.* 13. *І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю і дитинство й розлука й твоя материнська любов.* 14. *Хай буде сад і дерево крислате і кіт-воркіт і ще багато див.* 15. *На ньому була проста одежа широкі крамні штани біла сорочка і чорна смушева шапка.* 16. *Тут все моє*

отой нестримний розмах пташиного крила магічний відголосок рими в говірці рідного села. 17. Все бачить співець у широких роздоллі і небо і море й красу світову і людям співає він пісню нову. 18. Моя рука ніколи і нікому ні кривди ні біди не принесе. 19. Все знайоме і рідне до болю в душі і криниця в саду і червона калина. 20. Тут Стугни плин малює вічну карту де батько й дід і дядько мій косив. 21. Над долиною стоїть легкий сивий туман. 22. Лебеді летіли нижче обвислих вітрами пошарпаних хмар. 23. Чудовий тихий вечір і палаюче вогнем на заході синє небо зелений посаджений батьком сад все будило ностальгію за дитинством. 24. Усе тут вражало своєю глухоманню кучерявий дуб що міцно вхопився за землю розмитим водою вузлуватим корінням кошлата понівечена вітрами верба дикі мабуть ніколи не кошені трави. 25. Вся подорож думки і мрії весь творчий і красивий план твору все ні до чого. 26. Разом з ластівками прокинувся залитий цвітом яблуневий сад. 27. Підступно весною обмануті чорні каштани в руках задубілих тримають погаслі свічки. 28. Світлячки не розганяють темряви однак поетизують ніч. 29. Повітря чисте прозоре ні пилінки ніде. 30. А вві сні я бачив сонце і поле безмежне і стежки без краю в достиглих хлібах. 31. Поете! Будь собі суддею і в ночі тьми і самоти спинись над власною душею і певний суд вчини над нею і осуди і не прости. 32. Натовп переконує не сила аргументів а аргумент сили. 33. Зо всіх куточків зі стін з вікон з долівки і з мене самого вставали згадки дитинства і пливли передо мною. 34. Тиша була наповнена всякими звуками і дзвінкою піснею жайворонка і дзижчанням польових мух і тихим мелодійним шелестом стиглого жита. 35. Їх ніщо в степу не цікавить ні буркун ні полин ні ховрашки ні шуліка що кружляє в небі. 36. Дзеркало завжди каже правду але робить це мовчки. 37. Каштани в ранок сивий попелястий шуміли над твоїм вікном. 38. Поети не з'являються звідкись з-за моря виходять зі свого народу. 39. Вона працювала ще й тяжко працювала. 40. Дід стоїть ні в сих ті в тих. 41. Кинула сірої землистої фарби на степ потім почервонила ліси а клени вдягла в ніжно-жовту позлотисту порфіру. 42. На тім кровопролитті не місяць в небі сходить турецький ятаган. 43. Мала голка та майстровита.

44. Сірий осінній ранок куривсь дрібною мжичкою. 45. Сиві рожеві блакитні дими кучеряві плинуть з високих мов бапти стрімких димарів. 46. Крізь прозорі хмарки іноді пробивається рожевий сонячний промінь. 47. Свист у полі ночі горобині білий цвіт обпалений вогнем все мені ввижається в долині. 48. Гості пани й пані молодь і старші люди сиділи і стояли. 49. Наче грозовий грім котиться довкола котиться низько над землею котиться не в одному якомусь місці а скрізь і над селом і над лугами й над річкою. 50. Як любив ти і гори й поля синь озер всю свою Батьківщину. 51. На берегах Дніпра розташовано багато міст як-от Київ Черкаси Запоріжжя Херсон. 52. Все бачить співець у широких роздоллі і небо і море і красу світову. 53. Все на чому ґрунтується сучасна казка боротьба за справедливу справу мрія про щастя про прекрасне все це дедалі більше втілюється в життя. 54. Наш народ створив цілий ряд духових інструментів а саме сопілку трембіту ріг сурму трубу волинку. 55. І все минеться суєта й прокльони але правічне дерево життя. 56. Хлопці почервоніли і стояли мовчки ні живі ні мертві. 57. З-за обр'ю вставало червоне вранішнє сонце і радісно вітало молоду зелену землю. 58. Скрізь на вершечку стрілецької гори на горах і видолинках уже панувала тиша. 59. Бібліотекарі реєстрували читачів і видавали книжки і журнали. 60. Тоді ми всі троє Остап Іринка і батько за обідом розмовляли про майбутню мандрівку. 61. Та я ще не пізнав ані тебе ні воду ні дзвоника ні дятла ні себе. 62. Відповідь була безглуздою але влучною. 63. Хай буде все як є і дзвін весни і паморозь осіння. 64. Щось подібне навівають на людину степ або ескадри хмар серед бурі або окутані вічними димами бастіони заводів. 65. Все взяли картоплю цибулю огірки хліб казан велику дерев'яну миску волок рядно косарський прилад граблі все вже на возі. 66. Нехай думка як той ворон літає та кряче а сердейко соловейком щебече та плаче нишком. 67. Великі здивовано відкриті очі мене відразу полонили своєю безпосередністю. 68. Чорні вигнуті від здивування брови робили Катрю ще вродливішою. 69. А вві сні я бачив сонце і поле безмежне і стежки без краю в достиглих житах. 70. Відвага мед п'є або сльози ллє.

§ 21. Розділові знаки при відокремлених членах речення

21.1. Відокремлення додатків

Комами завжди відокремлюються додатки, що починаються словами *крім, окрім, oprіч, замість, за винятком, зокрема, особливо, наприклад, на відміну від*: *Мати, замість відпочити, почала готувати вечерю. За винятком баби Оришки, Чіпка нікого не любив. На світі все знайдеш, крім рідної матері. Ненависть, на відміну від кохання, завжди взаємна.*

УВАГА! Додаток, що починається словом *замість*, не відокремлюється, якщо його можна замінити конструкцією із прийменником *за*: *Хлопець часто ходив на тік замість батька.*

21.2. Відокремлення непоширених обставин

1. Одиничний дієприслівник відокремлюється комами тільки тоді, коли він має додаткове значення часу, умови або причини (найчастіше в позиції перед дієсловом-присудком): *Знітившись, довго не заходжу в хату (дієприслівник вказує на причину і відповідає на питання *чому?*). *Наталя, поплакавши, почала прибирати в хаті (дієприслівник вказує на час і відповідає на питання *коли? після чого?*).**

УВАГА! Якщо перед таким одиничним дієприслівником стоїть сполучник, то кома ставиться все одно так, щоб виділити з обох боків дієприслівник: *Дідусь мовчки присів на лаву і, закуривши, почав вести неквапливу розмову.*

2. Якщо одиничний дієприслівник (звичайно в позиції після дієслова-присудка або в кінці речення) вказує суто на спосіб дії, то комами він не відокремлюється: *Хлопець лежав [як? яким способом?] розпластавшись. Тимко сидів [як? яким способом?] згорбившись. Микола стояв [як?] похнюпившись.*

3. Обов'язково відокремлюються обставини, що починаються прийменниками *незважаючи на, починаючи з*: *Незважаючи на дощ, біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення.*

4. За бажанням автора та залежно від змістового навантаження можуть відокремлюватися обставини, виражені іменниками в непрямому відмінку з

прийменниками *всупереч, наперекір, на зло, попри, залежно від, відповідно до, згідно з, подібно до, у зв'язку з, завдяки, внаслідок, на випадок, за браком, за відсутністю, на відміну від, особливо*. Як правило, такі обставини відокремлюють тоді, коли вони мають додаткове значення причини: У зв'язку з різкими заявами опозиції, парламент відмовився розглядати проект бюджету.

5. Завжди відокремлюється комами уточнювальна обставина, яка стоїть після обставини місця чи часу (рідше способу дії) і звужує або конкретизує її (перед уточнювальною обставиною можна вставити слова *a same*).

Обставина, що уточнюється, як правило, виражена прислівником, а уточнювальна – іменником у непрямому відмінку з прийменником: А там же, за стіною, своє написане музика програвав тихенько. Вранці, ще до схід сонця, в табір прибула машина з хлібом.

Уточнювальна обставина може приєднуватися словами зокрема, точніше, передусім, саме, тобто і под.: Історія ця трапилася літом, саме в жнива.

УВАГА! Зрідка уточнювальні обставини виділяють тире, якщо хочуть увиразнити, підкреслити їх: Важко – сходинок за сходинок – виростав художник до самого себе. Уважно стежив старий Горпищенко, щоб все тут було в порядку – і в колодязі, і біля колодязя.

21.3. Відокремлення поширених обставин

1. Комами завжди відокремлюється поширена обставина, виражена дієприслівниковим зворотом: Лелека, рятуючи себе, полетів геть від пожежі, забувши про родину.

2. Частки *як, мов, ніби, наче* та под., а також *тільки, лише*, що стоять на початку дієприслівникового звороту, відокремлюються разом із ним: Остан, ніби повагавшись якусь мить, пішов собі додому. Такого успіху він міг досягти, тільки тяжко працюючи майже всю добу.

3. Дієприслівниковий зворот, що стоїть після одиничного сурядного чи підрядного сполучника, відділяється від нього комою: Усі спочатку погодилися на поїздку, але, згадавши про екзамени, частина відмовилася.

УВАГА! Це ж правило стосується одиничного єднального сполучника *і (й), та* (у значенні *і*): *Мати схопилася з місця і, звівши руки, заквилила з радості, мов та чайка.* Кома перед сполучником *і (й), та* (у значенні *і*) ставиться лише тоді, коли він поєднує частини складносурядного речення чи інші конструкції, що потребують відокремлення: *Безпощадній зброї сміху я боюся піддаватись, і, забувши давню гордість, плачу я.*

4. Однорідні дієприслівникові звороти один від одного комою не відділяються, якщо між ними є одиничний єднальний сполучник *і (й), та* (у значенні *і*): *Степ, струснувши з себе росу і розігнавши тіні, горить жовто-зеленим кольором.*

УВАГА! Кома перед сполучником можлива лише тоді, коли перед сполучником стоїть підрядне речення чи інша конструкція, що потребує відокремлення: *Лежачи на березі моря, що безтурботно гонило хвилі, і заглибившись у свої думки, забула я і про турботи, і про біль* (кома перед *і* закриває підрядне речення).

5. Однорідні дієприслівникові звороти, які поєднані повторюваними сполучниками, відокремлюються комами, а сполучники входять до складу зворотів: *На квітках, то злітаючи вгору, то знову сідаючи на пахучі чашечки, клопоталися бджоли.*

6. Комами не відокремлюється дієприслівниковий зворот, на початку якого стоїть підсилювальна частка *і (й)*: *Можна бути ерудованим і не закінчуючи університетів.*

7. Не відокремлюються комами дієприслівникові звороти фразеологічного типу: *Бігти не чуючи ніг. Говорити не переводячи духу. Сидіти склавши руки. Працювати не покладаючи рук. Сидіти згорнувши руки.*

8. У складі підрядного означального речення комами не відокремлюються дієприслівникові звороти зі сполучним словом *який*: *Нарешті я знову потрапив до цього древнього міста, гуляючи по якому завше уявляю себе середньовічним лицарем.*

21.4. Відокремлення узгоджених непоширених означень

1. Відокремлюється комами узгоджене непоширене означення (одиничний прикметник чи дієприкметник), яке стоїть перед означуваним іменником і додатково вказує на причину: *Знесилена, дівчина опустилася на землю.*

УВАГА! Якщо непоширене означення стоїть перед іменником і не виражає значення причини, то воно не відокремлюється: *Глибокий туман стояв цієї пори над селом.*

2. Відокремлюється одиничне непоширене означення, яке стоїть безпосередньо після іменника та має додаткове значення причини: *Ліда, вражена, помалу відступає від нього.*

УВАГА! Не відокремлюється одиничне непоширене означення, яке стоїть безпосередньо після означуваного іменника і не має значення причини: *На київських вулицях шумних каштани давно одцвіли.*

3. Незалежно від позиції комами відокремлюється непоширене означення, яке означає особовий займенник: *Малий, сиджу я біля вікна і всього боюся.* Іноді займенник може бути пропущений: *Здивований, постояв ще трохи, а тоді пішов.*

4. Комами відокремлюється непоширене означення, яке стоїть на віддалі від означуваного іменника: *Попід стрімкими кручами, запінена, мчала на південь річка. Щороку вітер б'є в лискучі вікна, м'який та запашний.*

5. Непоширені означення, що потребують відокремлення в кінці речення, можуть відмежовуватися не комою, а тире: *Це квіти зробили луг таким запашним і барвистим, бо їх було багато-багато – синіх, червоних, оранжевих (прикметники означають особовий займенник, а отже, їх обов'язково відокремлювати; тире на місці коми вжито як факультативний розділовий знак).*

6. Кілька непоширених означень безпосередньо після означуваного іменника обов'язково відокремлюються комами тільки тоді, коли перед іменником є ще одне означення: *Червоні скелі, дикі й непевні, нависли над нами.* Якщо перед іменником ще одне означення відсутнє, то означення, що стоять

після іменника, комами відокремлювати не обов'язково: *Леліє даль волога і блакитна*.

7. Завжди відокремлюється комами уточнювальне означення, яке уточнює, увиразнює чи конкретизує попереднє означення (перед уточнювальним означенням можна вставити слова *a same*).

Уточнювальне означення, як правило, приєднується словами *аж, навіть, зовсім, ще, хоч* і под.: *Жінка лежала бліда, аж прозора. Густий, аж білий, туман огорнув мене, і хату, і чорні, ще голі, дерева.*

УВАГА! Уточнювальні означення можуть виділятися тире, якщо вони за змістом віддалені від уточнюваного слова або автор хоче увиразнити, конкретизувати їх: *Цілий світ – великий, незнаний – розкрився тоді перед Ольгою. Ліси здавалися різнобарвними килимками з синіми – широкими і вузькими – стьожками-річками.*

21.5. Відокремлення узгоджених поширених означень

1. Узгоджене поширене означення (дієприкметниковий або прикметниковий зворот) завжди відокремлюється комами, якщо стоїть після означуваного іменника: *І спогади, сльозами не омиті, приходили прощатися з життям.*

2. Дієприкметниковий зворот, який стоїть перед означуваним іменником, комами відокремлюється тільки тоді, коли додатково означає причину: *Налякані вчорашнім бомбардуванням, солдати нині зосереджені, спокійні.*

Якщо додаткового значення причини дієприкметниковий зворот не має, то в позиції перед іменником комами він не відокремлюється: *Залиті квітневою повинню луки зустріли оранжевий вечір.*

3. Незалежно від позиції комами відокремлюється дієприкметниковий зворот, який означає особовий займенник: *Заглиблений в минуле, ти здатен вибудувати для себе краще майбутнє. Іноді займенник може бути пропущений: *Отак завжди чогось чекаю, закоханий в красу життя.**

4. Комами відокремлюється дієприкметниковий зворот, який стоїть на віддалі від означуваного іменника: Розбуджена свіжим весняним повітрям, відчуває людина стремління пригорнути весь голубий світ.

5. Однорідні дієприкметникові звороти між собою комою не розділяються, якщо між ними є одиничний єднальний сполучник *і* (*й*), *та* (у значенні *і*): У садку стояв будинок, покритий шифером і оздоблений орнаментом.

21.6. Відокремлення неузгоджених означень

1. Неузгоджені означення, виражені іменниками в непрямих відмінках із прийменниками, як правило, комами не відокремлюються: Настала осінь [яка?] з вітрами холодними, з дощами дрібними.

УВАГА! Такі означення можуть відокремлюватися комами або тире (переважно в кінці речення), якщо автор хоче підкреслити відповідні ознаки: Прибували з моря рибалки, стали виходити на берег, у своїх зюйдвестках, у важких рибальських чоботах. Мені зразу сподобалася його жінка – у великій барвистій хустці, з рясним намистом, у червоному чоботях, з туго перетягнутим станом.

2. Неузгоджене означення, виражене інфінітивом, як правило, не відокремлюється: Стала наближатися година [яка?] рушати в дорогу.

УВАГА! Означення-інфінітив, перед яким можна вставити слова *a same*, відокремлюється тире: Приїхав на море з єдиним бажанням [яким?] – відпочити після важкої роботи.

21.7. Відокремлення прикладок

Прикладка – це різновид означення, що виражається іменником або іменниковим словосполученням і дає підмету чи додатку іншу назву.

1. Поширена прикладка, яка стоїть після іменника, завжди відокремлюється комами: Іван Франко, велетень праці, залишив по собі десятки томів своїх творів.

2. Поширена прикладка, яка стоїть перед іменником, комами відокремлюється тільки тоді, коли додатково означає причину: Тонкий знавець

фольклору, Максим Рильський вважав першочерговим завданням зберегти для нащадків скарби усної словесності.

УВАГА! Якщо поширена прикладка стоїть перед іменником і не має додаткового значення причини, то комами її не відокремлюють: *Відомий український політик Борис Тарасюк реально оцінює геополітичні перспективи України.*

3. Незалежно від позиції відокремлюється комами прикладка, яка стосується особового займенника: *Він, старий генерал, вимагав від нас абсолютного порядку. України польової син, я більше звик до дуба, до грабини.*

4. Відокремлюється комами непоширена і поширена прикладка, яка стоїть після власної назви: *На порозі стояв Артем, коваль. Остан, наш давній знайомий, привітав мене з чесною перемогою.*

5. Прикладка, яка вводиться в речення сполучником *як*, незалежно від позиції комами відокремлюється тільки тоді, коли додатково означає причину: *Сергій, як тренер команди, взяв на себе всю відповідальність за поразку.*

УВАГА! Якщо прикладка зі сполучником *як* не має додаткового значення причини, то комами її не відокремлюють: *Шевченко як поет відомий усьому світові. Як художника Шевченка знають в основному в Україні.*

6. Завжди відокремлюються комами прикладки, які приєднуються до означуваного іменника словами *тобто*, *або* (у значенні *тобто*), *чи* (у значенні *тобто*), *наприклад*, *зокрема*, *особливо*, *на ім'я*, *на прізвище*, *так званий*, *родом*: *Асиміляція, або уподібнення, виникає на стику кількох приголосних звуків. І мала вона одного сина, на імення Івашко.*

7. Якщо прикладка має виразне уточнювальне значення (перед нею можна вставити слова *a same*), то вона відокремлюється тире, а не комами (найчастіше в кінці речення): *Одна з німф – Мента – навічно оселилася в ботаніці й медицині, кулінарії і парфумерії. Винуватці тої катастрофи – два хлопчики літ семи-восьми та п'ятиліток-дівчинка – наче не чули сердитого материного поклику. Для вимірювання цих колосальних відстаней астрономи ввели спеціальну одинадцять довшини – світловий рік.*

УВАГА! Якщо уточнювальна прикладка стосується одного з однорідних членів речення, то тире ставиться тільки перед прикладкою: *Добрим словом годиться сьогодні згадати батька Лесі – Петра Антоновича Косача і матір її – Олену Пчілку.*

8. Тире, а не комою, відокремлюється поширена прикладка, яка має у своєму складі коми: *Буквене письмо відкрили фінікійці – невеликий, але надзвичайно активний народ торговців і мореплавців.*

Тренувальні вправи

1. Поставте розділові знаки, поясніть пунктограми.

1. Щастя художника зокрема письменника невіддільне від щастя його народу. 2. Після обіду Леся пішла з Маргаритою старшою дочкою Комарових гуляти містом. 3. Я родом із Черкащини давньої козацької сторони. 4. Не міг позбутися єдиного бажання перемогти. 5. Бринять берези і блукають луни людьми забуті звечора в лісах. 6. Саме тоді я випускник університету втратив до війська. 7. Погляд материн ще раз звертається туди в бік полігону. 8. На київському вокзалі був сторож наш земляк. 9. Покинута людьми на довгі дні дорога помирає в бур'яні. 10. Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами вони чомусь для мене схожі на круглі кобзи. 11. Дівчина ображена не знала як реагувати на такі злі жарти. 12. І я відчула радістю зігрита що лиш любов єднає нас зі світом. 13. На серці стоїть тиха радість навіяна пахощами молодій траві. 14. Лише дійшовши схилу віку поезію я зрозумів. 15. Ще в дитинстві юнак дав собі слово триматися незважаючи ні на що. 16. Деревна нагинаючись здавалися живими. 17. Надійшла уже справжня осінь з прозорим небом з ранішніми морозами з інесом на травах з павутинням на всьому. 18. Волинська земля подарувала Польщі одного з її найвизначніших поетів Юліуша Словацького. 19. Чутно тихий трохи журливий голос сопілки. 20. Він же надто вимогливий до себе вважав що не має на це морального права. 21. Дівчина вийшла вже спокійна хоч і бліда. 22. Олесь Григорович поважний мужчина середнього віку трохи лякав дітей своїм суворим поглядом. 23. Тепла ніч напоєна пахощами акації і сп'яніла від солов'їв почала володіти світом.

24. Учися чистоти і простоти і стоптуючи килим золотий забудь про вежі чорної гордині. 25. Рильський як великий поціновувач поетичного слова надто прискіпливо ставився до буденної гри в поезію. 26. Зачарованим велетнем стоїть ліс покритий інеєм і пронизаний наскрізь сонячним промінням. 27. Уже сьогодні мають прибути перші розвідники Дніпровської забудови геодезисти топографи. 28. На великій клумбі серед подвір'я багряно горіли вмиті ранковою росою червоні півонії. 29. Поганенька була та вуличка вузенька заросла будьяками та бур'янами. 30. Вмираючи вони перемагали. 31. Пішов козак сумуючи. 32. Пісня без музичного її оформлення тобто без мелодії багато втрачає. 33. Та його я знаю давно не одне десятиліття. 34. Оповитий тишею степ дихав пахощами росяних трав. 35. Втомлена вона заснула голову поклавши на камінь. 36. Хлопці вітаючись подавали чоловікам руки. 37. Дивлюся на сонце мружачись. 38. А я не знаю нічого ніжного окрім берези. 39. Вузькі промені світла ковані з білого металу легко проходили крізь двері й бриніли через увесь погріб. 40. Смуга світла яскравіла вужчаючи. 41. Наспівавшись хлопці пішли по домівках. 42. Земля осипаючись шумить після вибуху бомби. 43. Берези й клени ще недавно голі стоять зеленим маючи гіллям. 44. Пахне грибами й медом вогкістю пахне тією що oprіч назви осінь немає імені їй. 45. Підхоплений бурею хвилиною змитий не спам'ятавшись мчить він назустріч загибелі власній. 46. Чорночубий енергійний він подобався Наталці закоханістю у свою роботу. 47. Він полюбив щоб до Волі приходили гості зокрема Рада й Аліна. 48. Мати замість відпочити стала топити піч. 49. Усі за винятком Бойчука дивилися на свого шкіпера. 50. Макаренко як досвідчений учитель умів передбачити будь-яку несподіванку. 51. Над старим батьком у зажурі схилився Василь його син сорокарічний удовець. 52. Юліуша Словацького як справжнього гуманіста щиро шанують у всьому слов'янському світі. 53. У гаю на схилах ще лежить сніг припорошений і присипаний почорнілим торішнім листям. 54. Тичина як драматург мало відомий в Україні. 55. Місто стояло над морем біле пронизане сонцем і солоними вітрами. 56. Ми говорили не поспішаючи. 57. Я дивився як чорна ніч огортала садок густа тепла. 58. Ліс

зустрів мене як друга. 59. А згадаймо заслуги Бажана як перекладача! 60. Усе від неї від щедрості думок сердець і рук. 61. Дмитро як індивідуаліст в основному тримався осторонь нашого гурту. 62. Тарас попрощавшись вийшов із хати. 63. Сідаю зітхнувши читати черговий наклеп. 64. Дикі кози стрункі і полохливі вийшли на галявину. 65. Раптом заграла в ньому якась радісна сила буйна і непокірна. 66. Задуманий не чув він ні гуркоту грому ні перших доторків холодного дощу. 67. На високих аж до стелі полицях стояло безліч товстих книг. 68. Солдати збилися до купи збентежені і злі. 69. Схвильована несподіваною зустріччю жінка поверталася додому. 70. Покрите інеш маленьке деревце здавалося срібним наче казковим. 71. Кожен звук голосний чи приголосний характеризується своїми артикуляційними та акустичними особливостями. 72. Засіяне зорями темне небо дивувалося нашому щастю. 73. Вона безсмертя кожному дала поету космонавту гречкосію. 74. З тридцять третього себто від одруження й до самої війни їздила з чоловіком по прикордонних заставах. 75. Веселий дотепний він зазвичай був душею всякої компанії. 76. Знервована зайшла дівчина до кімнати сіла перевести подих. 77. Стара низенька почорніла батьківська хата навіяла на мене невимовну тугу. 78. Мислячий вічно неспокійний Довженко жив інтенсивним до краю напруженим життям. 79. Обліплений снігом я майже не бачив перед собою дороги. 80. Оповитий тишею вечір опускався на землю. 81. Обліплені роями бджіл гудуть сади у квітні. 82. Покроплена дощем земля дихала пахощами весняних трав. 83. Типовою для символу є дейктична тобто вказівна функція. 84. Андрій як людина надто чутлива тамував у горлі сльози розчарування. 85. Дівчата жартуючи зачіпали Миколу. 86. Мій батько як енциклопедист поповнював бібліотеку кожної поїздки до Львова. 87. Скочивши на долівку взяв із мисника гранчасту склянку і холонучи від страху почав на печі наміряти насіння. 88. Усі спочатку погодилися на поїздки але згадавши про екзамени частина відмовилася. 89. Іван мій син здивував усіх своїм голосом. 90. Я жив у звичному гурті своїх друзів дивакуватих і сміливих хлопчаків. 91. Де й бралися в нього грубого артилериста ці слова-пестощі ці ласкаві співи душі. 92. Євшан

тобто полин рослина з міцним запахом і гірка на смак. 93. Моя любов прогіркла й перестояна вже скоро душу випалить мені. 94. Осяяні місяцем гори блищать. 95. Можна залишитися невігласом і закінчивши університет. 96. Вона не звикла сидіти склавши руки. 97. У тихій книгозбірні в самісінькому центрі Львова знайшов я своїх старих друзів Остапа і Михайла Ковалевих. 98. Високість помислів музика слова ріднять їх Довженка і Тичину. 99. Тут у відкритому морі вітер був ще холодніший. 100. Осяяний сонцем перед нами розкрився зовсім новий світ. 101. Наморений повертався зі своїх мандрів додому. 102. Обсипана рожевим світлом свіжа та гарна Настя здавалася запашною трояндою. 103. Подихнув пустотливий вітерець той віщун світання. 104. Оптимістка за характером дівчина знала лише один спосіб перемогти наполегливо працювати. 105. Як окрема галузь науки етнолінгвістика сформувалася порівняно недавно. 106. Бо тільки так верхи можна було добутися в лісникове підмар'я. 107. Каліона муза епічної поезії зображувалася з табличкою і паличкою для письма. 108. Повернувшись учений заснував свою наукову школу. 109. Зірка блідне й тремтить догораючи.

§ 22. Розділові знаки у складному реченні із сполучниковим зв'язком між частинами

22.1. Розділові знаки у складносурядному реченні

1. Між частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничним єднальним сполучником *і* (*й*), *та* (у значенні *і*), ставиться кома: *Злітає листя із дібров, і материнка відцвітає.*

2. Між частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничним єднальним сполучником *і* (*й*), *та* (у значенні *і*), не ставиться кома в таких випадках:

а) якщо обидві сурядні частини мають спільне слово або словосполучення чи спільне підрядне речення: *Десь коні іржуть і глухо грають сурми. Справді, літо збігло і настала осінь. Ноги тремтіли і серце билосся, як ліз малий Тарас до дяка у вікно;*

в) якщо обидві сурядні частини – односкладні безособові речення: *Як добре у житті закоханим і як тривожно в світі їм;*

б) якщо обидві сурядні частини – питальні або окличні речення: *Хто ж дочекається в новому році жнив і хто привезе на вітряк зерно? Яка неозора далечінь видніється і яка краса довкола розляглася!*

3. Якщо непоширені сурядні речення з'єднані сполучником *і (й)*, *та (у значенні і)* попарно, то кома ставиться між парами: *Ніч темніє і ясніють зорі, море плаче й темрява тремтить.*

4. Якщо частини складносурядного речення, поєднані єднальним сполучником *і (й)*, дуже поширені і вже мають свої розділові знаки, то на межі цих частин може ставитися крапка з комою: *Між очеретів і рокит пасе ріка тумани-вівці; і синій лід, мов синій кит, у січні їй лише наснитися.*

5. Між частинами складносурядного речення, з'єднаними єднальним сполучником *і (й)*, ставиться тире, якщо:

а) частини різко протиставляються: *Пішов у смерть – і повернувся в думі;*

б) частини виражають швидку чи несподівану зміну подій: *Іще одна коротка мить – і не знайти мене у полі;*

в) друга частина виражає наслідок із першої: *Орач торкнеться до керма руками – і нива дзвонить темним сріблом скиб.*

УВАГА! Тире – авторське – може ставитися не перед сполучником *і (й)*, а після нього, якщо автор хоче привернути увагу читача саме до післясполучникової частини: *Ще такий один день і – вода здійме ту кригу угору.*

6. Кома і тире ставляться перед “узагальнювальним” сурядним реченням, якому передують однорідні сурядні: *Дерева давно голі, і все навколо занесене снігом, і день значно коротший від ночі, і шиби вікон химерно розмальовані, – і все це зветься зима.*

7. Між частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничним розділовим сполучником *або, чи*, ставиться кома: *Кохання наше вже минуло, або ми його просто не помітили.*

УВАГА! Кома не ставиться тоді, коли обидві сурядні частини мають спільне слово або словосполучення чи спільне підрядне речення: У лісі білка промайне між віттям або сова розпачливо закричить.

8. Якщо три (і більше) частини складносурядного речення з'єднані повторюваними сполучниками *і (й), та (у значенні і), або, чи*, то кома між ними обов'язкова, навіть якщо є спільне для всіх частин слово чи словосполучення: Тут червоніли хрещики дикої гвоздики, і хвалилася білими квітами ромашка, і все з кимсь переморгувалися барвисті айстри.

9. Між частинами складносурядного речення, з'єднаними протиставним сполучником *а, але, та (у значенні але), зате, однак, одначе*, кома обов'язкова: Я одводжу очі, а ти у вічі дивишся мені.

22.2. Розділові знаки у складнопідрядному реченні

1. Комами відокремлюється підрядна частина від головної незалежно від її позиції в реченні: Коли зробиш комусь маленьке добро, на душі стає затишно. Той, хто не знає меж своїм бажанням, ніколи не стане гарним громадянином. Народ зникає, коли зникає його мова.

УВАГА! Кома ставиться перед підрядною означальною частиною незалежно від місця сполучного слова *який*: Навесні ти побачиш обличчя трав, які повмирали під саваном білих снігів. Шаную людей, розмова з якими мене надихає.

2. Якщо підрядна частина стоїть після головної і приєднується складеними сполучниками типу *тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, внаслідок того що, в міру того як, з тих пір як, після того як*, то кома ставиться або перед усім складеним сполучником, або всередині його перед словами *що, щоб, як*, але тільки один раз: Потрібно виховувати справжніх жінок, для того щоб виховати справжніх чоловіків. Потрібно виховувати справжніх жінок для того, щоб виховати справжніх чоловіків.

УВАГА! Якщо підрядна частина стоїть перед головною і починається складеними сполучниками, то кома ставиться після підрядної частини, але, як

правило, не ставиться всередині сполучника перед *як, що, щоб*: У той час як інтелект робить божественні відкриття, пристрасті залишаються на рівні нашого патлатого пращура.

3. Між головною та підрядною частинами складнопідрядного речення не ставиться кома в таких випадках:

а) якщо підрядна частина виражена одним лише сполучним словом (або кількома, зв'язаними сурядним сполучником): *Хтось натворив такого лиха! Хотілося б знати хто.* Або: *Хотілося б знати хто і коли.*

УВАГА! Якщо до відносного слова прилягає ще якесь слово, то кома ставиться: *Хотілося б знати, хто саме;*

б) якщо на початку підрядної частини стоять частки *не, ні, і*: *Писав добре не коли від нього вимагали, а коли приходило натхнення. Треба залишатися людиною і коли буває нестерпно;*

в) якщо підрядна частина фразеологізована (*невідомо хто, хто завгодно, де попало* та под.): *Налякані, діти розбіглися хто куди.*

4. Якщо складнопідрядне речення має кілька підрядних частин, то вони між собою відокремлюються комами: *Казав Тарас, що ходив він туди, де сонце заходить. Я знаю, що слів моїх буде мало, щоб вам повернути борг.*

УВАГА! Кома не ставиться між однорідними підрядними частинами, з'єднаними одиничним єднальним сполучником *і (й), та* (у значенні *і*) чи одиничним розділовим сполучником *або, чи*: *Дітям здавалося, що вже вечір і що зараз прийде мама. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку чи коли гавкають на тебе чужі пси.*

5. Між підрядними частинами, які з'єднані між собою без сполучників, може ставитися крапка з комою, якщо частини поширені, мають свої розділові знаки або віддалені за змістом: *Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маками.*

6. Іноді у складнопідрядному реченні факультативно може ставитися тире, якщо підрядна частина стоїть перед головною і потребує змістового виділення: *Де був пісок – там простяглися луки. Хто волю хоче вбить – загине.*

7. Коли в головній частині складнопідрядного речення є слово, що потребує роз'яснення, то перед підрядною частиною іноді факультативно може ставитися двокрапка. У такому випадку наявна відповідна роз'яснювальна інтонація, а до підрядного речення можна поставити питання *що саме? який саме?* Наприклад: *А суддям я таку даю нагану: щоб наперед без відома мого не важились на страти самочинні.*

22.3. Розділові знаки при збігові сполучників

1. Якщо у складному реченні збігаються підряд два сполучники (обидва підрядні або один – сурядний, другий – підрядний), то кома між ними ставиться тільки тоді, коли підрядну частину, яка починається другим сполучником, можна опустити чи переставити без шкоди для змісту всього речення:

Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одягу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви.
Пор.: *Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одягу, і перед ним встали в повній красі всі ниви, коли він зійшов на горбок.*

Барвінок і зимою зеленіє, бо, коли танули сніги, на світ пробивалося його цупке зелене листя.
Пор.: *Барвінок і зимою зеленіє, бо на світ пробивалося його цупке зелене листя, коли танули сніги.*

2. Якщо опустити чи переставити підрядну частину без шкоди для змісту всього речення не вдається, то кому між сполучниками не ставлять (зазвичай у головній частині таких речень є співвідносні слова *то, так*): *Кажуть, що якби море було з чорнила, то і його б не вистачило, щоб записати усі слова.*

3. Кома між сполучниками не ставиться, якщо перший сполучник протиставний: *У першу мить Василь Федорович аж зупинився, а коли наздогнав секретаря, вже не підбирав кроку. .*

Тренувальні вправи

1. Поставте розділові знаки, поясніть пунктограми.

1. *Ті що народжуються раз на століття умерти можуть кожен день.*
2. *Душа належить людству і епохам. Чому ж її так раптом потрясли осінні яблука що сумно пахнуть льохом і руки матері що яблука внесли.* 3. *Малі озерця блискають незлісно й колише хмара втомлені громи.* 4. *У дворі здійсмається такий неймовірний галас наче тут завалився будинок або трапилося ще щось страшніше.* 5. *Пишіть листи і надсилайте вчасно коли їх ждуть далекі адресати коли є час коли немає часу і коли навіть ні про що писати.*
6. *Страшні слова коли вони мовчать коли вони зненацька причаїлись коли не знаєш з чого їх почать бо всі слова були уже чиймись.* 7. *І той любов'ю повниться до світу хто рідну землю має під ногами.* 8. *І не збагнуть чого від мене хоче ця провесна останньої весни.* 9. *Про тих хто аж надто низько вклоняється авторитетам намагаючись у всьому їх наслідувати кажуть "сноб".* 10. *Почервоніли помідори і ходить осінь по траві.* 11. *Зумій зберігати гідність навіть якщо тобі гірко і боляче.* 12. *Батьківщина в кожного одна бо хто хоче мати дві той залишається без жодної.* 13. *І щезне звірина мов тінь не вгледити де й коли.* 14. *Торік уродив хліб та як полили дощі то позносило з гір половину снопів.* 15. *Люди зрозуміли що якщо вони добре працюватимуть то щось зароблять.* 16. *Коли настане ніч замре з утоми місто і місяць з вишини на землю срібно гляне я йду вслухаючись як в тишині міській об тротуар б'ючись підскакують каштани.* 17. *То день то ніч сяють над землею і час кудись на крилах поспішає.* 18. *Був дощ м'який і гречка пахне душно.* 19. *Талант це така штука що коли вона є так вона таки є.* 20. *Стояла в травах ніч і трави пахли літом за кленами сіріло джерело і небо йшло задумливо над світом втираючи хмариною чоло.* 21. *Хотілося б знати не як ти це зробив а чому ти це зробив.* 22. *Ліс темнів за яром і коли наблизились то помітили що зблизька він світліший бо листя на березах та осиках жовтіло.* 23. *Що було між нами відгуло.* 24. *Людині бійся душу ошукать бо в цьому схибити то уже навіки.* 25. *Як добре те що смерті не боюсь я і не питаю чи важкий мій хрест.* 26. *Єдиний хто не втомлюється час.* 27. *Осінній сад ще яблучка глядить листочок-два гойдає на гілляках і цілу ніч щось тихо шарудить і чорні вікна*

стигнуть в переляках. 28. Чужі приходять в час твоїх щедрот а я прийшла у час твого смутку. 29. Біда навчить кому подати руку і від кого прийняти чесний хліб. 30. Вона й не знала що думки болять коли душа і серце безборонні. 31. Колись я об межу життя спіткнулась і страшно буде в холод трав упасти а все-таки я цього не боюсь бо найстрашніше безвісти пропасти. 32. Багряний вечір догорів і попіл падає на місто. 33. Знають діти що живе десь казка та не знають де вона живе. 34. Під осінніми високими зорями затихають оселі і тепер чутнішою стає мова роси. 35. Вітряки завжди вабили нас своїми крилами до яких коли вони рухались можна було причепитись. 36. Мене всі завжди називають мужнім а мужнім легше що там не кажіть. 37. Життя зриває мої дні неначе вітер листя. 38. Не можна позбавляти людину права сумувати коли їй сумно і коли думає вона про сумні речі. 39. Тут червоніли хрещики дикої гвоздики і хвалилася білими квітами ромашка і все з кимсь переморгувалися барвисті айстри тендітні й ніжні. 40. Коли озеро стає болотом тяжко а коли людина страшно. 41. Деревя мене чекають і падає листя в долоні. 42. А вечір палить вікна незнайомі і синя хмара жаром зайнялась. 43. Якби я турбувався лиш про себе давно вже б онімів від самоти. 44. Це дуже тяжко написати пісню що мов колиска йде від роду в рід. 45. Є прадавні скарби що намертво лежать у землі і є живі скарби що йдуть по землі від покоління до покоління огортаючи глибинним чаром людську душу. 46. Хвилею пшениця хлюпоче в борти коли прокладаючи путь комбайни мов судна важкі до мети по морю достатку пливуть 47. За вікном квітне наче соняшник місяць і сипле він у мою хату жовте сяйво. 48. Жінка міркувала що коли йти ліворуч болото має швидко закінчитися. 49. Розтривожилось розболілось серце і немає ліків у світі і немає тієї руки що заспокоїли б її. 50. Пройшло ще кілька хвилин і небесне світло потонуло край неба. 51. Коло хати цвітуть чорнобривці і тягнуться до сонця соняшники. 52. Так само дихало простором і солоним вітром море і білили вітрила на рибальських човнах і сонячними ранками далекий острів курів хвилями рожевого туману. 53. А доки є пісня нікому не вдасться захмарити небо моєї душі. 54. На столі

лежать зошитки малі і роботи час проганяє втому. 55. Усміх на її устах що появлявся лиш рідко був немов навіки затемнений смутком. 56. Не питають чи швидко зроблено а питають як. 57. Люблю як пахне осіннє поле як земля зорана пахне. 58. Людина жартує у двох випадках коли їй весело і коли їй сумно. 59. Багато людей святкують празники і знають їхні назви але не знають причин чому вони установлені. 60. Я не прийду і коли навіть дуже будеш чекати. 61. Щоб мову свою рідну їх діти не забули їм літери виводять вірменки на піску. 62. Почалися дощі не коли ще можна було врятувати урожай а коли поле вже стояло мертвою пусткою. 63. Він ніяк не міг пригадати ні хто його батьки ні де його оселя. 64. Думав обізватися спитати хто. 65. Думав обізватися спитати хто такий. 66. Де був окоп там колосіння нив. 67. Він знав одне що десь там за лиманом тече ріка велика Борисфен. 68. Жити треба так ніби тебе завжди бачать люди і твоє серце прозоре. 69. Діти так і не могли дізнатися ні хто він ні де він живе ні як його звали. 70. Я люблю коли в домі є діти і коли вночі вони сміються. 71. Вони витягли на пісок човна і Андрій подряпався по схилу. 72. Ніхто мене не питає як я живу тепер і що роблю. 73. Колись він як світанок входив у її життя а тепер перед нею стояв надламаний вечір людини. 74. Хоробрість не завжди мудра а мудрість не завжди хоробра. 75. Мати моя впала і крик замерз у неї на вустах. 76. Йому дуже хотілося побачити яка ж то весна і хто саме нестиме її на своїх крилах. 77. Веселий був а я була сумною. 78. Багатому і чорт дітей колише а бідному і янгол не рідня. 79. Чужих два слова в пісні буде і пісня вся тоді чужа. 80. Тут ніколи не було сонця і завжди стояла тінь.

§ 23. Розділові знаки у складному реченні

з безсполучниковим зв'язком між частинами

23.1. Кома, крапка з комою у складному безсполучниковому реченні

1. Кома між частинами складного безсполучникового речення ставиться тоді, коли частини виражають одночасність чи послідовність подій (між ними можна ввести сполучник *і*): *Відбилися зорі у воді, летять до хмар тумани.*

2. Крапка з комою може ставитися замість коми, якщо частини складного безсполучникового речення мають свої розділові знаки або віддалені за змістом: *У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють.*

23.2. Двокрапка у складному безсполучниковому реченні

Двокрапка між частинами складного безсполучникового речення ставиться в таких випадках:

а) якщо наступна частина розкриває зміст попередньої, пояснює її (на початку другої частини можна вставити сполучник *a same*): *Як мудро все у таємничім світі: велике пізнається у малім;*

б) якщо наступна частина доповнює першу в цілому або тільки присудок (на початку другої частини можна вставити сполучник *що*): *А ти гадав: безсмертя – річ проста;*

в) якщо наступна частина вказує на причину того, про що говориться в першій (на початку другої частини можна вставити сполучник *тому що*): *Афоризм має перевагу над романом: його завжди дочитують до кінця;*

г) якщо в першій частині випущено слова типу *і бачиш, і чуєш (і побачив, і почув)*: *Ідеш: волошки по житах, березка в'ється по стеблині.*

23.3. Тире у складному безсполучниковому реченні

Тире між частинами складного безсполучникового речення ставиться в таких випадках:

а) якщо друга частина виражає наслідок того, про що йдеться в першій (до другої частини можна поставити питання *і який із того наслідок?*): *Тільки вітер слово скаже – забринить пшениця;*

б) якщо перша частина вказує на час або умову того, про що говориться в другій (на початку першої частини можна вставити сполучник *коли, якщо*): *Вам страшно – геть ідіть з дороги! Хочеш жити в Україні – вивчи її мову;*

в) якщо дії, названі в обох частинах, протиставляються (між частинами можна вставити протиставний сполучник *а*): *Бідне сорочці раде – багатий і кожуха цурається;*

г) зміст першої частини порівнюється зі змістом другої (на початку другої частини можна вставити порівняльний сполучник як): *Говорить – шовком вишиває.*

Тренувальні вправи

1. Поставте розділові знаки, поясніть пунктограми.

1. *Мені відкрилась істина печальна життя зникає як ріка Почайна.* 2. *Я знаю слабкість це одна з диверсій а я ще в диверсантах не була.* 3. *Буває мить якогось потрясіння побачиш світ як вперше у житті.* 4. *Не вчи плавати щука щука знає сю науку.* 5. *То небезпечно генія цькувати він у безсмерті страшно вам воздасть.* 6. *Гляне молоко кисне.* 7. *Гребе душа супроти течії скриплять епох колеса й коліщатка вже навіть власні прізвища свої забудькувати не збагнуть нащадки.* 8. *У верховіттях вітер колобродить сумує стежка дичками внатрус ген угорі про таїнства природи задумався мислитель-чорногуз.* 9. *Такий день прикрість за прикрістю.* 10. *Здобудеш освіту побачиш більше світу.* 11. *Прийде вечір вже ранку жду.* 12. *Скажеш не вернеш напишеш не зітреш відрубаш не приточиш.* 13. *Навіть найкращі підручники історії ще нікого в світі історії не навчили її треба мати в своїй крові в своїй культурі в своїй традиції.* 14. *Я входжу в ліс трава встає навшпиньки кошлатий морок лапу подає.* 15. *Вона в житті зіткнулась з неприємністю хлопчина їй не відповів взаємністю.* 16. *Заспіваєш аж світяться ранки.* 17. *Подивилась ясно заспівали скрипки.* 18. *Я тебе упізнав ти мене не впізнала.* 19. *Пречудові в житті людини зміни постають з'являються нові слова у мові незвичні в музиці акорди чуть.* 20. *Троянда не розквітне її спалило сонце непривітне.* 21. *Знаю з попелу сходять квіти вірю з каменю б'є джерело.* 22. *Дешева рибка погана юшка.* 23. *Переконатися пора зробиш зло не жди добра.* 24. *Сумління людське виявляється схоже на вулик його теж можна розтривожити.* 25. *Відчувай у думці кожен порух тонко розумій усе навкруг той хто лає не завжди твій ворог той хто хвалить не завжди твій друг.* 26. *Бувають дивні на землі діла серед зими черешня зацвіла.* 27. *Мрійно в'ється бабине літо зеленими берегами тихо плине річка запашне сіно обігріває спину.* 28. *Я не вмiла боротись я вмiла*

лише не продатись. 29. Неначе за вічну провину судилось людині оце побачити щастя у спину а горе своє у лице. 30. Менше обіцяй більше роби. 31. Любов сліпа вона не бачить вад. 32. Будеш сіяти з сумом вродить печаль. 33. Мало прожити життя треба життя зрозуміти. 34. Я бачив жорстокість крізь наше село на схід і на захід війна пролетіла. 35. Душа річ тонка до неї ключів особливих треба. 36. Будьмо відверті принципівість не завжди оплачується вдячністю. 37. Ти не любив ти не вмієш прощати і зичити іншим добра. 38. Недаремно говорять поділена радість подвійна радість поділене горе вже тільки півгоря. 39. Лиш хатнім жити зтуда проковтне. 40. Здавна маю правило ніколи не шкодувати за тим що вже пройшло і чого вже не можна повернути. 41. У товаристві лад усяк тому радіє. 42. Обернувся місто на обрії стояло в бузковому серпанку. 43. Ще не вмерла Україна але може вмерти ви самі її ледачі ведете до смерті! 44. Діти наше майбутнє вони продовжують наш рід і вкорочують нам віку. 45. Було б щастя всім порівну ніхто не був би щасливий. 46. Мрія підлабузника стоячи на колінах ходити ще й навипиньках. 47. Відчинила двері вітер як дмухне аж засвистів. 48. Життя що стерняста нива не пройдеши ноги не вколовши. 49. Забудеш рідний край тобі твій корінь всохне. 50. Гляне холодною водою обіллє. 51. Прийшла Покрова сиди чумаче вдома. 52. Дівчину чекав сюрприз вона одержала повідомлення що її зарахували до складу студентів. 53. Настане година доспіє калина. 54. Одгриміла гроза теплий дощ одшумів одцвіли блискавиці крилаті. 55. Жінка не черевик з ноги не скинеш. 56. На вечорі гумору нарешті пролунав сміх виступив гуморист який не вимовляв трьох літер. 57. Виливаючи душу пам'ятай людина не помийна яма. 58. Людей пильнує правда у житті брехня жене у нетрі непролазні. 59. Знаю я перед тобою світ знімає капелюха. 60. Якось восени я йшов полем і побачив на великому лузі зібралось багато лелек. 61. Здушили сльози не виходь на люди. 62. Торкнувся гілки рукою кілька яблук упало. 63. Калина зацвіла стоїть казково біла. 64. Хтось квітки продає хтось їх купить. 65. Лиш гаї калиною зацвіли у квітні в рідний край полинули птахи перелітні. 66. Навіть зірвавши з людини маску не завжди побачиши її справжнє обличчя за маскою

можуть критися інші маски. 67. Погасли вечірні огні усі спочивають у сні. 68. Хочеш стати безсмертним дбай про безсмертя рідного народу. 69. Не буде птахів серце людське стане черствим. 70. Дивиться лисицею думає вовком. 71. Наука не пиво в рот не наллєш. 72. Уродило жито та нікому жати пішли наші хлібороби списами орати. 73. Нас не бачать леви біля брами левам очі снігом замело. 74. Не завидуй багатому багатий не має ні приязні ні любові. 75. Якби ти добре в Бога попросила то мали б ми ще й радість на віку твоя пішла б за гетьманського сина а мій хазяйську сватав би дочку. 76. Проходить час відходять в вічність друзі. 77. Думав доля зустрінеться спіткалося горе. 78. Всі прагнуть навчати інших самі ж не хочуть вчитися. 79. Тут раптом відчинилися двері увійшов четвертий. 80. Пустили коней в гущавину зашумів затріщав ліс.

§ 24. Розділові знаки при прямій мові та цитатах

24.1. Розділові знаки при прямій мові

1. Пряма мова, записана в рядок, з обох боків береться в лапки. У лапки беруться також знак питання, знак оклику та три крапки, які завершують пряму мову. Крапка і кома виносяться за лапки.

Інші розділові знаки залежать від місця слів автора.

2. Після слів автора перед прямою мовою ставиться двокрапка, а перше слово прямої мови пишеться з великої літери: *У цілого війська девіз був один: “За волю, за рідну країну!”* Чується немолодий голос хазяйки: *“Та двері, двері зачиняйте”*.

3. Після прямої мови перед словами автора ставиться тире, а слова автора починаються з малої літери. У кінці прямої мови, яка стоїть перед словами автора, ставиться кома (або знак оклику, знак питання чи три крапки): *“Важливо не те, як малюю я, а що в тому бачать інші”*, – сказав Валерій. *“Дідусю, струмок висихає!”* – схвильовано повідомили хлоп’ята.

УВАГА! Після прямої мови кома не ставиться в таких випадках:

а) якщо слова автора мають оцінний характер і починаються зі слів *так говорив, ось що сказав, ось як характеризує* і под.: *“Людина – мірило всіх речей” – ось як сказав Протагор. Пор.: “Людина – мірило всіх речей”, – сказав Протагор;*

б) якщо після прямої мови йде приєднувальна конструкція: *“Борітеся – поборете” – ці слова Шевченка давно стали афоризмом. Пор.: “Борітеся – поборете”, – звертався до українців Шевченко.*

4. Якщо слова автора стоять у середині прямої мови, то можливі такі варіанти пунктуаційного оформлення:

а) якщо пряма мова становить собою одне просте речення, то слова автора з обох боків виділяються комою і тире: *“У вигляді мови, – сказав Олесь Гончар, – дано людині великий дар”;*

б) якщо пряма мова складається з двох речень, то після слів автора ставиться крапка і тире, а друге речення прямої мови починається з великої літери: *“Нічого, згодяться кошики, – мовить Овдій. – Руки в людини для того, щоб роботу ними робити”.*

УВАГА! У кінці першого речення прямої мови може стояти не кома, а знак питання, знак оклику чи три крапки: *“Чому це ви радієте? – запитує Тетянка. – Сонця ж нема, хмарно”.*

в) якщо у словах автора є дієслово чи інше слово на позначення мовлення, яке стосується наступної частини прямої мови, то після слів автора ставиться двокрапка й тире: *“Писанка ще мало досліджена, – говорить учений і додає: – Але є переконливі докази, що вона була відома ще задовго до нашої ери”.*

5. Якщо пряма мова стоїть в середині слів автора, то перед прямою мовою ставиться двокрапка, а після неї – той розділовий знак, якого вимагає контекст, а саме:

а) кома, якщо є потреба виділення однорідних членів речення, дієприкметникового чи дієприслівникового звороту, підрядного речення, розмежування двох сурядних речень тощо: *Казав пан: “Кожух дам”, та слово*

його тепле (кома після прямої мови розмежовує два сурядні речення, поєднані протиставним сполучником *та*);

б) тире, якщо пряму мову закривають знак питання, знак оклику чи три крапки, а також у тому випадку, коли за умовами контексту кому ставити не можна: *Я кричу: “Хто в Бога вірує, рятуйте!” – а вони з обох боків шмагають.*

6. Пряма мова може бути оформлена як діалог. Пряма мова-діалог записується з абзацу і не береться в лапки; перед кожною реплікою ставиться тире:

– Васильку! А ти ж знаєш, що я тебе на осінь записала в школу?

– Звичайно, знаю! – відказав Василько і хотів бігти далі.

– Та почекай, – зупинила його мама.

7. Якщо репліки діалогу записуються в рядок без слів автора, то кожна репліка береться в лапки і відділяється одна від одної тире: *“А в тебе земля ще де є?” – “Ні, нема”. – “А хата є?” – “Є”.*

Можливий інший варіант оформлення такого діалогу: перед першою реплікою ставиться тире (всі репліки цієї особи записуються без лапок), а репліки іншої особи беруться в лапки: *– А в тебе земля ще де є? – “Ні, нема”. – А хата є? – “Є”.*

Якщо біля якоїсь репліки є слова автора, то тире перед цією реплікою опускається: *“Мамо, – питаю, – то льони цвітуть?” А мати сміються: “То, – кажуть, – Дніпро”. – “А чого він такий синій?” – “Від неба”.*

24.2. Правила оформлення цитат

1. Цитата може оформлятися як пряма мова зі словами автора: *За бажанням Григорія Сковороди на його могилі викарбувано слова: “Світ ловив мене, але не спіймав”. “Убогість слова – це убогість думки”, – писав Василь Сухомлинський. “Лиш праця, – підкреслював Іван Франко, – світ таким, як є, зробила”.*

УВАГА! Цитату обов’язково починати з великої літери після двокрапки, а також на початку речення (навіть якщо в цитованому джерелі перше слово пишеться з малої літери).

2. Якщо цитата вводиться в речення як частина його (підрядне речення чи член речення), то перед нею двокрапка не ставиться, а сама цитата береться в лапки і починається з малої літери (навіть якщо в цитованому джерелі перше слово починає речення і пишеться з великої літери): *Один із найулюбленіших народних героїв – козак Голота, який “не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота”*.

3. Пропуск у цитаті слова чи кількох слів позначають трьома крапками, пропуск речення чи кількох речень – трьома крапками в ламаних (<...>) чи квадратних [...] дужках: *А. Монастирський підкреслював, що “реалізм – це не просто фотографія натури..., а серце художника”*.

4. Цитата як самостійне висловлювання в тексті береться в лапки. Після неї в дужках подається інформація про автора. Крапку ставлять після дужок: *“Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб. І поки живе мова – житиме й народ як національність” (І. Огієнко)*.

5. Віршована цитата, записана у вигляді строфи, в лапки не береться: *Тарас Шевченко вірив у велике майбутнє України й українського народу і палко закликав своїх земляків:*

*І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають...*

6. Віршована цитата як самостійне висловлювання в лапки також не береться. Якщо після віршованої цитати в тому ж рядку в дужках подається інформація про автора, то крапка ставиться після дужок:

*Суворий вчитель,
розум невблаганний,
немов дитину, серце навчає.
Оцінки ставить.*

Вписує догани.

Найменших помилок не вибачає (Л. Костенко).

7. Цитований суцільним рядком вірш записується в лапках зі збереженням великої літери, яка була на початку кожного віршового рядка: *Із глибоким ліризмом пише Б. Олійник про матір: “Вона посміхнулась, Красива і сива, як доля, Махнула рукою – Злетіли увись рушники. “Лишайтеь щасливі”, – і стала замисленим полем На цілу планету. На всі покоління й віки”.*

8. Епіграф записується перед текстом справа без лапок. Вказівка на автора або джерело записується в наступному рядку без дужок і крапки:

Переплелись, як мамине шиття,

Мої сумні і радісні дороги.

(Д. Павличко)

Тренувальні вправи

1. Поставте розділові знаки, поясніть пунктограми.

1. *У недобру для серця пору я сказала комусь Люблю. 2. Я так давно тягнуся до краси та лиш тепер посміла попросити Навчи мене ботаніко роси з пелюсток мрій на землю не трусити. 3. Роби добро мені казала мати і чисту совість не віддай за шмати. 4. Мене ізмалку люблять всі дерева і розуміє бузиновий Пан чому верба від крапель кришталева мені сказала Здрастуй! крізь туман. 5. Важка у вас мова сказав іноземець-сусід я брався за неї але не осилив як слід. 6. Ми діждемось що прийдуть і напишуть Тут був народ і звався Україною. 7. Запитаймо у себе Відколи з якої пори почали українці себе у собі зневажати. 8. Чи є що золота дорожче на землі? у мудреця спитали якось люди. 9. Дні коротшають так само непомітно як людське життя думала мати. 10. Тепер вже я кладу тобі на плечі руки і говорю Пробач моя вина. 11. Прийшла любов до мене й тихо прошептала Все тлінне в світі все це суєта. 12. Тим-то бабуся-покійничка було каже Не стає не стає моя дитино таких дівчат і козаків на Вкраїні як за мого дівування було. 13. Хіба щось погане приснилось? питають мати і знову заходжуються дмухати в жарину. 14. Ось я йду! обізвалась зима. 15. Ох голубе Лисиця застогнала Бодай би вже й не*

жить як отаке терпіть. 16. Ні не клич мене весно казала я їй не чаруй і не ваб надаремно. 17. Коли шептав тобі Кохаю я був як травень молодий. 18. Час минає! звикли ви казати. 19. Невже це він співав? здивувалася дівчина. 20. Де ви були? запитала з тривогою. Я вже зачекалася. 21. І прошепчу тобі Кохаю... за тебе Богу помолюсь.

Література

1. Глазова О. П. Українська орфографія. Правила, тренувальні вправи, контрольні завдання, диктанти : навч. посіб. / О. П. Глазова. – Х. : Ранок, 2004. – 284 с.
2. Бурячок А. А. Довідник з українського правопису / А. А. Бурячок, Л. С. Паламарчук, В. М. Русанівський, Н. І. Тоцька. – Київ : Рад. школа, 1984. – 280 с.
3. Заболотний О. В. Синтаксис і пунктуація на уроках української мови : навч. посіб. / О. В. Заболотний. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2002. – 136 с.
4. Збірник вправ з української орфографії та пунктуації / уклад. Л. М. Двірна [та ін.]. – Черкаси : ЧДТУ, 2005. – 195 с.
5. Клипа Н. І. Українська мова. Синтаксис і пунктуація : навч. посіб. / Н. І. Клипа, А. М. Кайдаш. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 160 с.
6. Козачук Г. О. Практичний курс української мови : [навч. посіб.] / Г. О. Козачук, Н. Г. Шкурятяна. – К. : Вища школа, 1993. – 367 с.
7. Козленко І. В. Українська пунктуація : навч. посіб. / І. В. Козленко. – К. : Вид.-поліграф. центр “Київ. ун-т”, 2009. – 320 с.
8. Орфографічний словник української мови / уклад. С. І. Головащук [та ін.]. – К. : Довіра, 1999. – 989 с.
9. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підруч. / М. Я. Плющ. – К. : Слово, 2010. – 327 с.
10. Пунктуаційний практикум з сучасної української мови : контрольні завдання / уклад. Л. М. Томусяк [та ін.]. – Чернівці : Рута, 2000. – 44 с.
11. Савченко І. С. Пунктуація сучасної української мови / І. С. Савченко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2006. – 151 с.
12. Словник труднощів української мови / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Вища школа, 1989. – 183 с.

13. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.
14. Сучасна українська літературна мова / за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1998. – 416 с.
15. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. Думка, 1969. – 583 с.
16. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис : підруч. / А. К. Мойсієнко [та ін.]. – К. : Знання, 2010. – 374 с.
17. Сучасний словник іншомовних слів / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
18. Тишківська Н. Я. Українська мова : збірник вправ із синтаксису та пунктуації / Н. Я. Тишківська. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 248 с.
19. Український правопис. – К. : Наук. думка, 2007. – 286 с.
20. Шевелева Л. А. Український правопис у таблицях : правила, винятки, приклади, коментарі : [навч. посіб.] / Л. А. Шевелева. – Х. : Світ дитинства, 2000. – 64 с.
21. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови : [навч. посіб.] / І. П. Ющук. – К. : Освіта, 1993. – 288 с.
22. Януш Я. В. Основні правила українського правопису : навч. посіб. / Я. В. Януш. – К. : КНЕУ, 2000. – 68 с.
23. Яцимірська М. Г. Сучасна українська мова : практикум із пунктуації : навч. посіб. / М. Г. Яцимірська. – К. : Знання, 2009. – 262 с.
24. Яцимірська М. Г. Сучасна українська мова. Пунктуація : навч. посіб. / М. Г. Яцимірська. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 286 с.

Список умовних скорочень

Д. в. – давальний відмінок

жін. р. – жіночий рід

З. в. – знахідний відмінок

Кл. в. – кличний відмінок

М. в. – місцевий відмінок

мн. – множина

Н. в. – називний відмінок

О. в. – орудний відмінок

одн. – одинина

Р. в. – родовий відмінок

серед. р. – середній рід

чол. р. – чоловічий рід